

Ok-Dinî Tutum Ölçeği-G: Genişletilmiş Versiyon*

ÜZEYİR OK

Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Eğitim Fakültesi, Türkiye
Bolu Abant İzzet Baysal University, Faculty of Education, Türkiye
uzeyir.ok@ibu.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0002-8202-350X>

Öz

Dindarlık kuramsal olarak çok boyutlu bir kavramdır. Dindarlığın bu çok boyutluluğu nedeniyle ölçümünü gerçekleştiren veri toplama araçlarının güçlü psikometrik özelliklere sahip olması bir zorunluluktur. Bu çalışmanın amacı 2011 yılında yayımlanmış olan her biri iki madde ile ölçülen dört boyutlu Ok-Dinî Tutum Ölçeğini genişletmektir. Bu amaçla mevcut dinî tutum ölçeğine dindarlığın farklı boyutlarını ölçebileceği düşünülen 66 madde (toplam 74) eklenmiştir. Taslak ölçek formu çevrim içi ve yüz yüze veri toplama yöntemiyle ulaşılan 358 gönüllü (91 Erkek ve 259 kadın, 8 cinsiyet belirtmeyen) tarafından doldurulmuştur. Yürütülen açımlayıcı faktör analizi, madde analizi ve doğrulayıcı faktör analizi sonuçlarına göre dinî tutumu her biri 4 maddeden oluşan (biri 6 madde) en iyi 6 boyutun temsil ettiği belirlenmiştir. Bu boyutlar sırayla *itikat*, *grup aidiyeti* (dinî sosyal kimlik), *bağlanma*, *kutsallık*, *deneyim* (duygu) ve *pratikler* olarak isimlendirilmiştir. Söz konusu ölçeğin kriter geçerliliği onun önceki ölçekte kullanılan maddelerle ilişkisine bakılarak belirlenmiştir. Gerek güvenilirlik göstergeleri gerek alt boyutların kendi aralarındaki ilişkilerine bakıldığında geliştirilen Ok-Dinî Tutum Ölçeğinin genişletilmiş formunun bilimsel olarak güçlü veya iyi ölçütlere sahip kapsamlı bir ölçüm aracı olduğu ileri sürülebilir.

Anahtar Kelimeler: Dinî Tutum, Ölçek, Dindarlık, Geçerlilik, Kutsallık, Grup Aidiyeti.

Ok-Religious Attitudue Scale-E: Extended Version

Abstract

Religiosity is theoretically a multidimensional concept. Utilizing measurement tools with strong psychometric properties is essential for measuring and evaluating religiosity across its various dimensions. The aim of this study was to revise the Four-Dimensional Ok-Religious Attitude Scale, originally published in 2011 and measured with two items each. To achieve this, 66 additional items thought to measure different dimensions of religiosity were added to the existing religious attitude scale (total of 74 items), which were completed face-to-face and online by 358 volunteers (91 male, 259 female, and 8 unspecified gender). Conducted exploratory factor analysis, item analysis, and confirmatory factor analysis indicated that religiosity was best represented by six dimensions, each consisting of four items (one with six items). These dimensions were identified as *belief* in core religious tenets (faith), *group* membership (religious social identity), relational *attachment* to God, *sacredness*, experience (*emotion*), and *practices*. Criterion validity of the scale was established by examining its relationship with previously used Ok-Religious Attitude scale items. Both reliability indicators and

relationships between sub-dimensions suggest that the revised and extended Ok-Religious Attitude Scale is a scientifically robust and comprehensive measurement tool.

Keywords: Religious Attitude, Scale, Religiosity, Validity, Sacredness, Group Affiliation.

Giriş**

Dindarlık yerel ve kültürel özelliklere sahip olduğu için tanımı, sınıflandırılması ve ölçümü de yerel kodlar üzerinden yapılmalıdır. Başka bir kültürdeki dindarlığı ölçmek için geliştirilen ölçüm araçlarının tercüme veya adapte edilerek yerel kültürde kullanılması ciddi içerik geçerliği sorununa yol açabileceği gibi kişinin kendi kültürel dindarlık algısının başka kültür için geliştirilen algı kalıplarına uymaya zorlanması anlamına da gelir.

Bu bakımdan yerel ve kendi kültürel değerlerimizden yola çıkarak uygun bir dindarlık ölçeği geliştirmek bir zorunluluktur. Bu amaca yönelik olarak ve dindarlık ölçümlerindeki ölçüm aracına dayalı farklılıkları azaltmak amacıyla 2011 yılında Ok-Dinî Tutum Ölçeği geliştirilmiştir.¹ Ölçeğin kullanışlı, anlaşılır, pratik ve zaman bakımından ekonomik özelliklere sahip olması ve aynı zamanda uluslararası yayınlanmış bir versiyonunun bulunması² ölçeğin yaygın olarak talep edilmesine yol açmıştır.

Bununla birlikte zaman içerisinde ölçeğin birkaç açıdan genişletilmesinin yerinde olacağı düşünülmüştür. Özellikle dinî tutumun (a) boyutlarının sayısının artırılması ve (b) her boyut için madde sayısının psikometrik bakımdan ideal düzeyde çoğaltılması gerekli görülmüştür. İlk çalışmada *düşünce, duygu, davranış ve Allah'la ilişki* olmak üzere 4 boyut bulunmaktaydı. Bu 4 boyutun 3'ü *tutum* modeline uygundur ancak dindarlık gibi çok yönlü bir yapının daha fazla boyutlarla ölçülmesinin ona genişlik sağlayabileceği düşünülmüştür. Eklenebilecek yeni boyutlar (1) kuramsal olarak *vahye inanma* (epistemolojik aşkınlık), (2) ölümden sonra yeni bir yaşama inanma, yani *ahiret* inancı (ontolojik aşkınlık) ve (3) inanç temelli toplumsal aidiyet duygusu (*dinî – sosyal kimlik*) olarak belirlenmiştir.

Boyutların madde sayısının geliştirilmesi fikrine gelince, bu konuda doğrulayıcı faktör analizi için ideal gözükten 'her alt boyutun ölçüm

*Yazar bu çalışmayı okuyup çok değerli katkılarda bulunan değerli meslektaşları Dr. Çiğdem Gülmez ve Doç. Dr. Ayşe Burcu Gören'e teşekkürü bir borç bilir.

**Ölçek Kullanım İzni ile İlgili Not: Bu çalışmada ve önceki çalışmalarımda yer alan dinî tutum ölçeklerinin kaynak göstermek kaydıyla başka çalışmalarda kullanılması için yazardan ayrıca izin almaya gerek yoktur.

¹ Üzeyir Ok, "Dini Tutum Ölçeği: Ölçek Geliştirme ve Geçerlik Çalışması."

² Üzeyir Ok, "The Ok-Religious Attitude Scale (Islam): Introducing an Instrument Originated in Turkish For International Use."

göstergelerini (daha net parametre tahminleri ve daha yüksek güvenilirlik gibi) güçlendirmek için her faktörün göstergelerinin (maddelerinin) sayısını artırmak gerekir önerisi³ belirleyici olmuştur. Netice itibarıyla bu çalışmanın temel hedefi daha önce dindarlığı 4 alt boyutta 8 madde ile ölçen Ok-Dinî Tutum Ölçeğinin parametrik göstergelerini yüksek tutarak genişletmek ve madde sayısını iyileştirmektir.

Manevî duygular aşağıda da açıklandığı gibi evrensel, hemen her kültürde bir şekliyle bulunmaktadır. Türkiye gibi bazı ülkelerde dindarlık veya en azından bir tür yüce varlık veya 'Tanrı' inancı yaygındır. Toplumlar da kişiler olumlu ya da olumsuz olsun genellikle dinle ilgili belirli bir tutuma sahiptirler. Bu durum özellikle dinin önemli bir role sahip olduğu toplumumuzda dine yönelik tutumların anlaşılmasını gerekli kılmaktadır. Bu nedenle maneviyat insanların diğer davranışlarını ve yaşamlarını olumlu veya olumsuz yönde ve ciddi biçimde etkileyebilmekte ve şekillendirebilmektedir. Dindarlık nasıl anlaşılır, tanımlanır ve öğretilirse bireylerin yaşamı da eğitim yoluyla o şekilde şekillenir. Bu çalışmada da olduğu gibi her dindarlık ölçümünün arkasında bir dindarlık algısı, kuramı ve tanımı bulunur. Bu açıdan dindarlık tanımının ve ölçümlerinin yaşama yönelik önemli çıkarımları bulunur.

Diğer taraftan psikolojik açıdan bireysel farklılıkları anlamak kişilik psikolojisinin hedeflerinden biridir. Bireysel farklılıkları anlamaya katkıda bulunacak dindarlık (ki bazılarına göre bir kişilik özelliği olabilir⁴ –insan doğasının farklı açılardan (kimlik, yardımseverlik, kişiler arası ilişkiler, baş etme gücü vb.) tanınmasına olanak tanır. Dindarlık üzerinden bireysel farklılıkları tanımak ve dindarlığın kişilik özellikleri, iyilik halleri, ruh sağlığı durumları gibi değişkenlerle ilişkilendirilmesi insanı ve onun ilişkilendirildiği diğer bireysel ve sosyal değişkenleri anlamada özel bir yere ve öneme sahiptir. Örneğin kişilik bakımından dindarlık yumuşak başlılık ve sorumluluk kişilik özellikleriyle tutarlı bir şekilde ilintili bulunmuştur.⁵

Son olarak ampirik ölçümler, insan topluluklarının doğal ve sosyal yaşama uyumlarını sağlama işlevi bulunan dindarlığın sağlıklı ve işlevsel olup olmadığını anlamamıza katkıda bulunabilecektir. Yine dindarlık tanım ve ölçümlerinin yıkıcı olabilecek dindarlık algılarının ve inançlarının belirlenmesinde de dolaylı olarak önemli rol oynamış olacaktır.

³ Herbert W. Marsh, Kit-Tai Hau, John R. Balla, & David Grayson, "Is More Ever Too Much? The Number of Indicators per Factor in Confirmatory Factor Analysis."

⁴ Gerard Saucier & Lewis. R. Goldberg, "What is beyond the Big Five?."

⁵ Vassilis Saroglou, & Jean- Marie Jaspard, "Personality and Religion."

1. Dinî Duygunun Kökleri

Tanrı'nın var olup olmadığı ya da bir dinin temelini 'ilahi' olup olmadığı meselesi bir inanç meselesidir. Dolayısıyla bu konular normal koşullarda yöntemi duysal algılarla sınırlı (ampirik) bilimin konusu değil, önkabullerle yola çıkan yoruma dayalı ilahiyat biliminin konusudur. Bununla birlikte insanların dinî konulara yönelik duygu, düşünce ve davranışları ampirik bilimin konusudur. Bilim insanları sadece dinî davranışı açıklamakla yetinmemişler aynı zamanda bazıları metafizik bir güç algısını ve ona bağlı olarak kitleleri etkileyen sosyal bir aktivite sistemi olarak dinin gelişimini ve işlevini açıklamaya yönelik gözleme ve akıl yürütmeye dayalı bazı denemeleri olmuştur. Bu çalışmada ortaya çıkan dinin alt boyutlarının önemini ve dinin işlevini göstermek için aşağıda kısaca dinin ortaya çıkışı ile ilgili kuramlara değinilecektir.

Naturizm - Animizm kuramı: Natürizm doğanın unsurlarının veya güçlerinin canlı ve bilinçli olduğu düşüncesidir.⁶ Spencer bütün dinlerin başlama noktasının *animizm* olduğunu (canlı cansız bütün varlıkların bir tür 'ruh'u olduğu ve dünyanın da benzer bir *ruh* tarafından yönetildiği inancı) ileri sürmüştür. Buna bağlı olarak insanlar doğaya karşı yüksek saygı duymaya başlamışlardır.⁷ Animizm kuramı, doğal varlıklar gibi insanların da bir ruhu olduğunu ve ölen insanların ruhunun yaşadığını ileri sürer. Ruh algısının zamanla antropomorfik/insana benzeyen özelliklerle dile getirilmesi ile birlikte Tanrı algısının da benzer biçimde insani özelliklerle tanımlanmasına yol açtığı ileri sürülmüştür. Örneğin doğada meydana gelen sel taşkınlarının 'Tanrı'nın öfkesi sonucu oluştuğuna inanılmıştır.

Ruh-doğa bağlantısının, uyum, denge ve bütün varlıklara saygıya vurgu yapan etik sistemlerin doğmasına yol açtığı düşünülür. Bir taraftan da insanlar gücü temsil eden ruhlarla bağlantı kurmak ve gerektiğinde onları teskin etmek için ritüeller yapmaya ve kurbanlar kesmeye başlamışlardır. Bu kurallar onlara kutsallık atfedilerek korunmuş ve böylece söz konusu uygulamalar sürdürülmüştür. Kutsallık algısı sadece bunlara atfedilmekle kalmamış toprak, taş, zaman gibi diğer sembollere de yüklenmiştir. Zaman geçtikçe kutsallığın getirdiği kurallar tabular olarak yerini almıştır.⁸

Dinin ilk olarak doğanın büyük güçlerinin insana benzetilmiş haline yönelik yapılan ibadetlerde tezahür ettiği ileri sürülür. Diğer taraftan bu

⁶ Reville, 1883; akt. Alexandra Maryanski, "The Birth of The Gods: Robertson Smith and Durkheim's Turn to Religion as The Basis of Social Integration."

⁷ Spencer akt. Maryanski, "The Birth of The Gods."

⁸ William Robertson Smith, *Lectures on the Religion of the Semites: First Series.*

tanrısallıklar ve ruhlarla ilgili oluşturulan mitlerin ve hikayelerin de dinî anlatıyı meydana getirdiği düşünülür. Böylece doğanın kutsallığı, ritüelin önemi, kutsal alana inanmak hemen bütün ana dinlerde yer almıştır. Netice itibarıyla doğa olayları (gök gürültüsü vb.) karşısında yaşanan duyguların dinin temel duygusu olan *haşyet* (*awe*) duygusunun gelişmesine yol açtığı kabul edilir.

Uyum – İşlev kuramı: Dinlerin oluşumu ile ilgili yaklaşımdan bir diğeri olan uyum-işlev yaklaşımına göre dindarlık, insanların doğaya doğrudan uyumuna aracılık eder. Bu uyumcu (adaptationists) görüşe göre dinî sistemler sağlam ve başarılı toplumların geliştirilmesinde önemli rol oynar.⁹

Bu yaklaşıma göre eğer insanların hayatta kalmasına faydası olursa bir mit ya da hurafe bile topluma ve dine kalıcı biçimde yerleşebilir.¹⁰ Din kendi içerisinde uyuma yönelik yerleşik bir sistemi temsil eder. Örneğin yaşama uyum sağlayan mit, tabu ve dogmaların insanlar tarafından özümseyip yaşanmasına ve sürdürülmesine yol açan faktörün dinde bulunan “Tanrı” düşüncesi olduğu ileri sürülür.¹¹ Benzer biçimde geçmişte ataların tabuların çiğnenmesine öfkelenedikleri ve çiğnenen tabuları telafi etmek için belirli ritüellerin yerine getirilmesi ve kurbanların kesilmesi gerektiğine inandıkları belirtilmiştir.¹²

Dinî inançlar kişinin kendi çevresinde olup bitenleri anlama ve uygulamaları için bir çerçeve sunmaktadır. Bu durumun kaygıyı önlediği ve hata deneyimini azalttığı öne sürülür.¹³ Dinin yaşama uyumunu göstermek için belirtmek gerekirse ampirik araştırmalar dindarların sekülerlere göre daha uzun ömürlü olduklarını,¹⁴ daha az intihar teşebbüsünde bulduklarını¹⁵ belirtir. Dindarlığın depresyonu/melankoliyi azalttığı, iyimserlik oluşturduğu, diğer insanlarla ilişkiyi teşvik ederek mutluluk duygusu yaşattığı, varoluşla ilgili rahatsız edici sorulara anlamlı cevaplar

⁹ John Teehan, “Religion and Morality: The Evolution of the Cognitive Nexus.” In J. R. Liddle & T. K. Shackelford (eds.), *The Oxford Handbook of Evolutionary Psychology and Religion*; James R. Liddle & Todd K. Shackelford, “An Introduction to Evolutionary Perspectives on Religion.” In J. R. Liddle & T. K. Shackelford (eds.), *The Oxford Handbook of Evolutionary Psychology and Religion*.

¹⁰ Kenneth V. Kardong, “The Early Origin of Religion: Its Role as a Survival Kit.” In J. R. Liddle & T. K. Shackelford (eds.), *The Oxford Handbook of Evolutionary Psychology and Religion*.

¹¹ Kardong, “The Early Origin of Religion: Its Role as a Survival Kit.”

¹² Matt J. Rossano & Benjamin Vandewalle, “Belief, Ritual, and the Evolution of Religion.” In J. R. Liddle & T. K. Shackelford (eds.), *The Oxford Handbook of Evolutionary Psychology and Religion*.

¹³ Michael Inzlicht, Ian McGregor, Jacob B. Hirsh & Kyle Nash, “Neural Markers of Religious Conviction.”

¹⁴ Robert A. Hummer, Richard G. Rogers, Charles B. Narn & Christopher G. Ellison “Religious Involvement and U.S. Adult Mortality,” 385.

¹⁵ Dale A. Matthews, Michael E. McCullough, David B. Larson, Harold G. Koenig, James P. Swyers & Mary Greenwold Milano, “Religious Commitment and Health Status,” 120.

sunduğu ve ölümlerle yüzleşmeyi kolaylaştırdığı öteden beri dile getirilir.¹⁶ Kuşkusuz maneviyat yanlış kullanıldığında (aşırı baskılama, dogmatikleşme gibi.) uyumun tersi olumsuz yan etkilere sahip olabileceği de burada dile getirilmelidir.

Sosyal Kuram: Naturizm-animizm yaklaşımında olayları deneyimlemenin doğasında ve özünde sosyal olan bir dine dönüşmesinin *sosyalleşme* aracılığı ile olduğu ileri sürülmüştür. Durkheim Tanrı'nın *toplum* olduğunu ispat etmeye çalışmıştır.¹⁷ O insanoğlu yaşadıkça daima ortak inançlara sahip olacaklarını belirtir. Dinin doğuşunun insanların sosyalleşmeye yatkınlığında (sociability) yattığı düşünülür. Buna uygun olarak dinî kurumların insanın sosyal ilişkilerinin genişletilmiş hali olduğunu ileri sürer. Ona göre bütün dinlerin temelinde fiziki evrenin mite dayalı ve sosyomorfik kuramları yer alır. Böylece dinin insanların anlama ihtiyacından ve insanın sosyal doğasından kaynaklandığı belirtilir.¹⁸ Din, bir topluluğun bütün üyelerinin, özünde toplumun iyiliği için var olan ve toplumun yasa ve ahlaki düzenini koruduğuna inanılan bir güç ile ilişkisi olarak görülür.¹⁹

Durkheim dini, kutsal (yasaklanan) şeylere ilişkin inanç ve uygulamalardan oluşan bir bütünleşik sistem olarak görür ve onu dinî kurum (kilise vb.) olarak isimlendirilen bir ahlaki topluluk oluşmasına yol açan inançlar ve uygulamalar şeklinde tanımlar. Bu bir cümlelik özet tanım dinin öğelerinin şu en önemlilerini barındırmaktadır: Kutsallık, inanç, uygulama, doktrin (bütünleşik sistem), topluluk, ahlakilik.²⁰

Durkheim dinî duyguları ortaya çıkaran şeyin bireylerin kolektif varlığa bağladıkları duygular olduğunu belirtir. Ona göre mekanik dayanışmaya sahip parçalanmış toplumlarda insanları birbirine bağlayan, sosyal birliktelikleri oluşturan, birleştirici güce sahip olan din olmuştur.²¹ Kısaca din ona göre kolektif bir olgudur ve ancak yerleşik toplumlarda bulunur.²² Dinin bütün sosyal olguların en eskisi olduğu düşünülür. Buradan da arka arkaya gelen dönüşümlerle kolektif etkinliğin yasa, etik, sanat, bilim, politika biçimleri vb. diğer tezahürleri ortaya çıkmıştır.²³ Durkheim dini, sosyal ortamlarda gerçek ve pratik konularla yakından bağlantılı, her daim toplum

¹⁶ Emile Durkheim, *The Elementary Forms of The Religious Life*.

¹⁷ Alexandra Maryanski, "The Birth of The Gods."

¹⁸ Maryanski, "The Birth of The Gods."

¹⁹ William Robertson Smith, *Lectures on the Religion of the Semites: First series*

²⁰ Durkheim, *The Elementary Forms of The Religious Life*.

²¹ Emile Durkheim, "Introduction to the Sociology of the Family."

²² Emile Durkheim, "Review Herbert Spencer—Ecclesiastical Institutions: Being Part VI of the Principles of Sociology."

²³ Emile Durkheim, *Le Suicide: Étude de sociologie* akt. Maryanski, "The Birth of The Gods."

ve insanın temel ihtiyaçlarına hizmet eden ve bütün toplumlar için zorunlu hak ve görevleri içeren ahlaki bir güç olarak görür. Din ortak bir yerelliği, alışkanlıkları, pratikleri ve ardından ortak bir ideolojiyi içerir.²⁴

Dinî Deneyim Kuramı: Günümüzdeki dinlerin ortaya çıkışında karizmatik bir liderin doğa ve insanlarla ilgili köklü değişime yol açan sıra dışı deneyimi bulunur. Bu durum birbirinden bağımsız olarak o kadar tekrarlamıştır ki dinî deneyimi dinlerin ortaya çıkmasıyla ilgili ayrı bir kuram olarak ele almak mümkündür.

Modern zamanlarda kitlelerin dini şeklinde yaygınlaşan herhangi bir dinin temelinde daima o dinin liderinin kişisel deneyimi bulunur. Burada bu bireysel olan din ile kitlesel dinin farkını özellikle vurgulamak gerekir. Dinî deneyim/duygu denilen üst düzey *hasyet* duygusu bireysel ve otantik düzeyde her kültürde birileri tarafından yaşanabilir.

Olgusal olarak pek çok din kendi köklerini aşkın bir güce bağlamıştır. Zira dinî olgular o kadar güçlü ve kökleşmiş duygulardır ki bunlar insanın artık neredeyse doğasına işlemiştir.²⁵ O yüzden ölüm tehlikesiyle karşılaşan sonradan olma pek çok ateistin bile bu ‘dinî’ duyguları tekrar yaşadığı gözlenebilmektedir. Bu düşünceye göre dinî duyguların evrensel bir özelliğe sahip olduğu ileri sürülebilir ve rasyonel düzeyde manevî içerikleri inkar edenler bilincin derinliklerinde ve realitede dinin etkisini ve işlevselliğini yaşamaya devam edebilirler.

Bireysel anlamdaki *dinî/manevî deneyim* (bazen *aşkınlık* olarak da ifade edilebilir) bir insan evrenselidir. Bu anlamda James’in “bireyin yalnızken ilahi olduğunu düşündüğü her ne ise onunla oluşan ilişkide yaşadıkları duygular, davranışlar ve deneyimlerdir.”²⁶ şeklinde yaptığı dinî deneyim tanımı bireysel manevî/dinî deneyimin tanımıdır. James’in tanımında geçen “ilahi” kelimesi üzerinden onun yaptığı tanımı *dinî maneviyat* olarak ifade etmek mümkündür. Burada yaşanan manevî deneyimin içeriği belirli bir dinî-kültürel bağlamda gerçekleşse de bu deneyimlerin kişideki yoğunluğu bağımsız ya da revize bir dini kitle hareketinin başlamasına öncülük edebilmektedir.

Bununla birlikte *dinî olmayan manevî deneyimlerin* (din dışı panteizm örneğinde olduğu gibi) de tecrübe edilmesi (bir Tanrı anlayışı olmadan tabiatın ihtişamını deneyimleme gibi) mümkündür. Tabiatın harikulade

²⁴ akt. Maryanski, “The Birth of The Gods.”

²⁵ Carl G. Jung, *The Face to Face Interview in C.G. Jung Speaking: Interviews and Encounters*.

²⁶ William James, *The Varieties of Religious Experience: A Study in Human Nature*. s. 42.

olayları karşısında derin huşu/kendinden geçme ve benzeri deneyimlerin dindar olmayan ve hatta dine karşı çıkan ateist insanlar arasında da yaşandığı ve yaşanabilir olduğu bilinmektedir.²⁷

Genel olarak manevî deneyim dinler üstüdür ve James'in de belirttiği gibi²⁸ ayrıca bu tür mistik/aşkın/manevî deneyimler yerleşik dinlerin kökenini oluşturur. Öyle ise, genel anlamda *maneviyat* ile bireysel otantik (bireye özgü) olarak varoluşsal konularda (doğanın ihtişamı, var olmak, yaşam ve ölüm konuları) yaşanan deneyim kastedilir. Dindarlık ile de bireysel manevî duyguların halk içinde yerleşik olarak yaygın kabul gören şekle dönüşmüş (konvansiyonel) şeklinin yaşanması kastedilmektedir.

Manevî (aşkın ve mistik) deneyim (safî *estetik, ontolojik, epistemik aşkınlık fark etmez*) şu gelişmiş bilişsel durumlardan biri veya tamamıyla ifade edilir: Gruba yönelik şefkat (sevgi ve arkadaşlık), doğa üstü varlıkların (agents) var olduğunu algılama, güzel ve mükemmel (grand) bir şey ile karşılaşma sonucu oluşan haşyet duygusu, gizli bir realitenin ya da daha derin bir gerçekliğin ilhamı (revelation) ile oluşan epistemik bir durum.²⁹

Dinin kökeni ile ilgili kuramları günümüzdeki yerleşik dinlere bağlamak gerekirse, Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam gibi köklü dinlerin geçmişlerinin bu animistik – naturistik vb. açıklamalardaki mekanizmalar yoluyla gelişip büyüdüğü söylenebilir. Ancak bu kuramlar bir dinin bireysel düzeyde nasıl başladığının detayını sunmazlar. Yukarıda da belirtildiği gibi günümüzdeki dinlerin ortaya çıkışında mutlaka bir karizmatik lider yer alır. Dinin ilk formlarından modern zamanlarındaki formlarına geçişte ve dinlerin sürdürülmesinde bireysel *dinî deneyimin* özel bir yeri olduğunu ileri sürmek mümkündür.

Hiçbir dinin ya da dinî liderin görüşleri tamamen sıfırdan (tabula rasa) ortaya çıkmamıştır. Özünde olmasa da formunda yeni gibi gözükken bir dinî düşünce sistemi tarih olarak kendine yakın eski düşünce ve uygulamalarla bir şekilde bağlantılı görülür.³⁰ Örneğin Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam dini kendileri için *İbrahimi* geleneği referans göstermişlerdir. Bu dinlerin liderleri misyonlarına başlangıçta defaatle bireysel manevî deneyimler yaşamalarının

²⁷ Brian J. Zinnbauer, Kenneth I. Pargament, Brenda Cole, Mark S. Rye, Eric M. Butter, Timothy G. Belavich, Katleen Hipp, Allie B. Scott, Jill L. Kadar, "Religion and Spirituality: Unfuzzifying the Fuzzy."

²⁸ James, *The Varieties of Religious Experience. A Study in Human Nature.*

²⁹ Gregory Gorelik, "The Evolution and Exploitation of Transcendence." In J. R. Liddle & T. K. Shackelford (eds.), *The Oxford Handbook of Evolutionary Psychology and Religion.*

³⁰ W. Roberston Smith, *Lectures on the Religion of the Semites: First Series. The Fundamental Institutions.*

ardından bu deneyimleri sonucu elde ettikleri normatif yoğun şuur hali (vizyonları) ile başlamışlar ve bunları çevresindekilerle paylaşmışlardır.

Kuramsal, teolojik ve idealize edilmiş olandan farklı olarak günlük anlamıyla İslami dindarlığa gelince o, temelde Hz. Peygamber tarafından bireysel yaşanan bir *dinî deneyimin* kitlesel dile ve uygulamaya dönüşmüş halidir, kitlesel ve kültürel olandır. Din ise Hz. peygamberin kendi tarihsel ortamında yaşadıklarını çevresindeki insanlara anlattıktan sonra o insanların kafalarındaki toplu yansımalarıdır; yani kolektif ve de (hayatın nasıl yaşanması gerektiğine dair) normatif şuurdur. Diğer bir ifadeyle dindarlık önemli bir dinî şahsiyetin yaşadığı *dinî deneyimin* toplumsal kabule döndükten sonra aldığı haldir.

Manevî dinî deneyim Hz. Muhammed'in, Hira mağarası ziyaretleri esnasında kendi iç dünyasında varoluşsal konularda ve toplumsal kaygılarla ilgili yaşadığı aşkın/mistik/*sufi* deneyimlerlerdir. Hz. Muhammed'in, deneyimini topluma arz etmesinden sonra yeni bir süreç başlamıştır. Bu yeni süreçte Hz. Peygamberin otantik ve eşsiz deneyimleri çevresindekiler tarafından belirli bir tarzda algılanmak suretiyle ona artık 'insan eli' değmiş, zamanla formüle edilmiş, doktrine dönüştürülmüş, toplumsal ortak şuur haline gelmiş olmaktadır. Çevresindeki topluluğun ortak şuurunda kültürün de etkisiyle belirli yönler öne çıkarılmış, yorumlanmış, kendine özgü bir ortama uygun olarak toplumun çoğunluğu tarafından kendine özgü olarak algılanmış ve dolayısıyla kısmen yapay/suni bir hale geçmiştir. Bireysel manevî deneyim artık sosyolojinin konusu olan bir toplumsal 'yol/*şir'a*', ortak şuur veya 'din' haline dönüşmüştür.

Sonuç itibarıyla bireysel maneviyatı *dinî maneviyat* ve *dinî olmayan (seküler) maneviyat* (Tanrı ve ölüm sonrası yaşama inanmayan bir müzisyenin kendinden geçirici aşkın deneyimi gibi) diye ikiye ayırmak mümkündür. İlaveten *dinî maneviyatı* da *bireysel dinî maneviyat* (Hz. Peygamberin özgün vahiy deneyimi gibi) ve *kitlesel dinî maneviyat* (yani dindarlık denince yaygın olarak anlaşılan gibi) olarak değerlendirmek yerinde olacaktır.

İşte bu çalışmada geliştirilen dindarlık ölçeği genel olarak ve temelde topluluklarda yaygın olduğu haliyle dindarlığın ölçülmesi hedeflenmektedir. Bununla birlikte özellikle bireysel değerlendirmelerde anlaşılabilirliği gibi ölçeğin bazı alt boyutlarının hem bireysel dinî maneviyatı hem de katı dindarlık gibi dinin farklı yönlerini ölçebileceği ileri sürülebilir.

2. Dindarlığın Boyutları

Önce Türkiye’de yaklaşık 20-30 yılda dindarlık ölçümü konusunda yapılan çalışmaların büyük bir çoğunluğunda ortaya çıkan dindarlığın boyutlarına değinmek gerekir. Aşağıdaki Albayrak ve Kurt’un 2019’da ve Fidan’ın 2021’de yaptığı çalışmalardan yararlanılarak yapılan sınıflandırmada kuşkusuz bütün dindarlık boyutları yer almasa da önemli bir kısmını kapsadığı düşünülmektedir.

<i>Boyutlar</i>	<i>Boyutlara yer veren çalışmalar</i>
İnanç	Karabağ, 2022, Uysal, 1995, Kaya, 1998, Kula, 2001; Kayıklık, 2003, Taş, 2015, Köktaş, 1993, Yıldız, 2006
İbadet	Karabağ, 2022; Kula, 2001, Kayıklık, 2003, Köktaş, 1993
Bilgi	Uysal, 1995; Kula, 2001, Köktaş, 1993, Yıldız, 2006
Davranış, etki/Ahlak	Uysal, 1995; Kula, 2001, Onay, 2002, Ok, 2011, Köktaş, 1993, Seyhan, 2015, Yıldız, 2006; Kayıklık, 2003
İdeoloji, Bilinç, Düşünce, Bilişsel	Kula, 2001, Seyhan, 2015, Onay, 2002, Ok, 2011
Duygu/Tecrübe	Kula, 2001, Onay, 2002, Ok, 2011, Yıldız, 2006, Köktaş, 1993,
İlişkisel/Tanrı	Ok, 2011, Ok, 2016
İçsel-Dışsal	Harlak, Eskin ve Demirkıran, 2008
Katı kuralcı	Köktaş, 1993
Sorgulayıcı	Harlak vd. 2009
Geleneksel-İlmihalci	Taş, 2006
Modernlik, Modernist-Humanist	Taş, 2006, Karabağ, 2022
Popüler/Hurafeci	Taş, 2006, Arslan, 2003
Değer	Seyhan, 2015
Bilinç, Değer, Davranış	Köktaş, 1993

Tablo 1: Türkiye’de son 20-30 yılda dindarlık ölçümlerinde yer alan dindarlık boyutları

Burada sunulan çalışmalar çerçevesinde Türkiye'deki dindarlık ölçümü çalışmalarının tamamına yakını ulusal yayındır. Büyük bir çoğunluğunda doğrulayıcı faktör analizi gibi gelişmiş analiz yöntemleri kullanılmamıştır. Çalışmalarda yüksek oranda tekrar yer almaktadır (ibadet, inanç, davranış örneklerinde olduğu gibi). İlişkisel, ahlak boyutlarında olduğu gibi bazı boyutlara diğerlerine göre daha az değinilmiştir. Çalışmaların epeyce bir kısmı teorik bir arka plan ile desteklenmeden (belirli bir kurama veya yaklaşıma dayanmadan) geliştirilmiştir. Yine araştırmalarda dindarlığın sadece boyutlarına değil, aynı zamanda dindarlık tarzlarına da (sorgulama, modern, hurafeci) yer verilmiştir. Oysa tarzlar ile dindarlığın yönleri, boyutları ayrı tutulmalıdır. Dindarlık boyutlarının dindarlık boyutlarına katılması gerekirse inanç gelişimi kuramına bağlı ölçümler (mite dayalı inanç, rasyonel-bireysel inanç, sentetik/taklidi inanç, birleşik inanç vb.) ile mistisizm ile ilgili ölçüm çalışmalarına da bu tür çalışmalarda yer verilmesi gerekir.³¹ Diğer taraftan Türkiye'de yapılan dindarlık ölçüm çalışmalarında dindarlığın önemli boyutlarından toplumsal aidiyet, ahirete inanç ve kutsallık konuları gibi bazı önemli boyutlara ya hiç değinilmemiş ya da çok az çalışmada değinilmiştir. Bu çalışmalarda ağırlıklı olarak Glock modellemesinin ve 'tutum' yaklaşımının etkileri görülmektedir. Bu kadar çok dindarlık ölçeği geliştirilmesi birkaç düşünceyi akla getirmektedir. Bunlardan biri bu alanda araştırma yapanların geçmişte geliştirilmiş ölçekleri yeterli bulmaması olabilir. İkinci önemli faktör bu duruma dindarlığın tanımındaki muğlaklık ve belirsizlik yol açmış olabilir. Bunun için kuramsal bir arka plan zorunludur. Albayrak ve Kurt'un³² vurguladığı gibi yeni geliştirilecek ölçek çalışmalarının psikometrik eksiklik, kavramsal/kuramsal açıklık bulunması, bazı boyutların/yapıların bulunmaması ya da mevcut ölçeklerin özel bir örnekleme hitap edememesi gibi ciddi eksikleri gerekçe göstermelidir.

Yukarıdaki değerlendirmeler artık dindarlığın boyutlarının neler olabileceğini öngörmeye bir fikir vermiş olmalıdır. Dindarlık ampirik çalışmalarda oldukça soyut, çok yönlü (farklı bakış açılı), çok boyutlu ve kültürel bir olgu olarak ele alınmıştır.³³ Dinin bileşenleri arasında ritüeller,

³¹ Üzeyir Ok, "İnanç Gelişimi Kuramı: Bilişsel Gelişime İçerik Boyutu Eklemek Mümkün mü?"; Üzeyir Ok, "Dini Şemalar Ölçeğinden İnanç veya Dünya Görüşü Şemaları Ölçeğine"; Üzeyir Ok, "Biyografik Anlatıya Dayalı İnanç Gelişim Biçimleri ve Nicel Ölçümler."

³² Ahmet Albayrak, Emine Kurt, "Türkiye'de Din Psikolojisi Tezlerinde Dindarlık Ölçekleri: Bibliyografik Bir Araştırma."

³³ Marie Cornwall, Stan L. Albrecht, Perry H. Cunningham & Brian L. Pitcher, "The Dimensions of Religiosity: A Conceptual Model With an Empirical Test."

mitler, tabular, duygu yüklü semboller, farklı şuur/farkındalık halleri, olağan üstü güçlere bağlılık, ahirete inanç gibi unsurlar bulunur.³⁴ Bu nedenle, sosyal bilimlerde dindarlığı ölçmenin güçlükleri öteden beri bilinmektedir.³⁵

Dindarlığın boyutlarının dikey ve yatay olarak iki eksenli ele alınması yerinde olacaktır.³⁶ Dikey eksen bireysel farklılıklardan kaynaklı dindar olma tarzlarını temsil ederken, yatay eksen dindarlığın içeriğini sembolize etmektedir. Yatay eksen ifade etmek gerekirse bunlar: samimi muhafazakar dindarlık iç-güdümlü dindarlık,³⁷ dine yönelik olumlu tutum (*düşünce* [itikat/ortodoksi/ideoloji], *duygu ve davranış*),³⁸ dine/Tanrı'ya olumlu *bağlanma/ilişki*,³⁹ *dinî grup mensubiyeti*, *ritüellere/ibadetlere devam*, *dine bağlılık* (commitment), *dinin önemi*, *dinin içselleştirilmesi* (saliency), *dinî-ahlak* ile davranma, *dua etme sıklığı*, *mabede gitme sıklığıdır*.⁴⁰

Dikey boyutta yani bireysel farklılıklara özgü tarzlar arasında ise, *muhafazakar dindarlık*, *açık fikirli/sembolik dindarlık*, *literal/otoriteryan/kökenci/katı dindarlık*, *göreceli dindarlık*, *bireysel – rasyonel dindarlık*, *arayış/değişime açık dindarlık*⁴¹ bulunmaktadır.

Dinî *çelişki*, dinî *mücadele* (struggle), din *karşıtlığı*, dine karşı *ilgisizlik*, *gösterişçi/sekülerize* olmuş dindarlık ve *sorgulayıcı dindarlık*⁴² gibi geçiş, gerilim, yabancılaşma, sekülerleşme ya da *kriz* anlarını temsil eden yapılar ile *manevî-iyilik* ve *dinî başa çıkma*⁴³ gibi ruh sağlığına yönelik tanım ve ölçümleri belki bu kategorilerden farklı değerlendirmek yerinde olur.

Dikkat edilecek olursa bu boyutlarda, dinin *kutsal* (sacred) yönü (ve buna bağlı olarak çığnmemesi gereken yasaklar/tabusal yönü), dinî bilginin

³⁴ Richard Sosis, "The Adaptationist-Byproduct Debate on the Evolution of Religion: Five Misunderstandings of the Adaptationist Program."

³⁵ Ralph W. Hood, Peter C. Hill & Bernard Spilka, *The Psychology of Religion: An Empirical Approach*.

³⁶ Ok, "İnanç Gelişimi Kuramı: Bilişsel Gelişime İçerik Boyutu Eklemek Mümkün mü?"

³⁷ Gordon W. Allport, J. Michael Ross, "Personal Religious Orientation and Prejudice."

³⁸ Christopher Alan Lewis, Leslie J. Francis & Shirley Kerr, "Reliability and Validity of a Short Scale of Attitude Toward Christianity among 12-19 Year Olds in South Africa."

³⁹ Ok, "Dini Tutum Ölçeği"; Pehr Granqvist & Lee A. Kirkpatrick, "Religious Conversion and Perceived Childhood Attachment: A Meta-Analysis."

⁴⁰ Morton B. King & Richard A. Hunt, "Measuring the Religious Variable: National Replication"; Charles Y. Glock, "On the Study of Religious Commitment"; C. Daniel Batson, Patricia A. Schoenrade & W. Larry Ventis, *Religion and The Individual: A Social-Psychological Perspective*; Ok, "Dini Tutum Ölçeği: Ölçek Geliştirme ve Geçerlik Çalışması."

⁴¹ Bart Duriez, Bart Soenens & Dirk Hutsebaut, "Introducing the Shortened Post-Critical Belief Scale"; C. Daniel Batson & Patricia A. Schoenrade, "Measuring Religion as Quest: 1) Validity Concerns"; James W. Fowler, *Stages of Faith : The Psychology of Human Development and the Quest for Meaning*; Üzeyir Ok, "İnanç Psikolojisi: Hayatı Anlamlandırma Biçiminin Yaşam Boyu Gelişimi."

⁴² C. Daniel Batson & Patricia A. Schoenrade, "Measuring Religion."

⁴³ Michael J. Boivin, Spiritual Well-Being Questionnaire (Moberg 1984). In P. C. Hill & R. W. Hood (Eds.)

epistemolojik değeri (vahiy) ve ölümden sonraki yaşama inanma (*ahiret*) gibi önemli konular bu tanımlarda en azından doğrudan yer almamaktadır. Dindarlığın *dinî mensubiyet* alt boyutu ise İslam dışındaki geleneklerde çoğunlukla bulunurken Türkiye'deki ölçümlerde yok denecek kadar az kullanılmaktadır. Sonuç itibarıyla bu çalışmada dinin gelişimi ve boyutları konusunda derin tefekkür içeren okumalar gerçekleştirilmiş ve sonuçta bu boyutların önemli olduğuna karar verilmiştir. Ardından bu boyutların ölçümlerde yer almadığı düşüncesinden hareketle genişletilmiş çalışmada yeni boyutlara yer verilmiştir. Böylece bu çalışmanın amacına uygun olarak aşağıda biraz daha detayla sunulan dindarlığın 6 boyutunun anlamlı olabileceği belirlenmiştir.

Dinî Duygu ve Deneyim: Dinî ya da manevî deneyim yukarıda da belirtildiği gibi aslında tarihsel bakımdan dinlerin temel çıkış noktasını oluşturur. Dinî geleneklerin başlangıcında bu mistik deneyimin yoğun yaşandığı görülür. Peygamberler, evliyalar, azizler ve hatta bazı felsefecilerin (Spinoza ve Platon gibi) tarih sahnesine ilk çıkışları ya da "aydınlanmaları" bu türden yoğun deneyimlerle başlar. Dolayısıyla dinî deneyim bütün dinlerde ortak olan evrensel bir boyuttur. İslam geleneğinde dinî deneyimin yoğun olarak öne çıktığı alan dindarlığın rafine ve içsel boyutunu öne çıkaran tasavvuftur.⁴⁴ Dinî deneyim başlıca *vecd* ve *haşyet* duygularının yaşanması ile başlayan ve sonuçta sıklıkla *vahdet-i vücud* ile son bulan duygu durum anlarıdır. Bu konuya yukarıda dindarlık ve maneviyat ayırımı yapılırken değinilmiştir.

Kutsallıklar/dokunulmazlıklar (tabular): Dinler özü itibarıyla 'olumlu' davranışların yapılmasını 'olumsuz'larının ise yasaklanmasını emreder veya tavsiye eder. Bazı değerlerin korunması o değerlere atfedilen kutsallık (sacred) ya da kutsalı çiğnemenin ağır suçu/günahı ile açıklanabilir. Kutsallık dokunulmazlığı ve böylece tabulaşmayı beraberinde getirir. Kutsallık, kutsal ilan edilen bir değer tabu haline gelmesi ve böylece çiğnenmesi büyük bir suç olan olgu olarak ortaya çıkar. Böylece 'yap' ve 'yapma' emirleri zamanla katılaştır ve bu yasakları veya tabuları çiğneyenler cezalandırılırlar. Kutsallık bazı değerlerin ulvilğini vurgularken tabu kutsal kabul edilen bu unsurların çiğnenmemesinin veya korunmasının neden önemli olduğunu vurgular. Yani dinler sadece nasıl davranılması gerektiğini değil aynı zamanda, nasıl davranılmaması gerektiğini ve gerektiği gibi davranmayanların nasıl cezalandırılacağını da belirler. Tabular aynı zamanda dinin adeta 'çıkıtısı'

⁴⁴ Erol Güngör, *İslam Tasavvufunun Meseleleri*.

olarak görülen ahlakla ilgili yasaları oluşturur. Dinî yaptırıma dayalı ahlaki davranış dindarlığın etkisinin delili sayılmalıdır. Dinin yap veya yapma emirleri dindar olmanın önemli bileşenlerinden biri haline gelir. Dinden çıkmak, kul hakkı yemek, zina etmek, dinî ritüelleri yerine getirme(me)k bunlar arasındadır.

Tabular dinin mensupları için bağlayıcılık düzeyini gösterir. Kutsal semboller geniş ve kitlesel bir yanıt vermeye yol açan küçük uyarıcılar olarak tanımlanır.⁴⁵ Dayanıklı, güçlü,⁴⁶ sorgulanamaz ve yanlışlanamaz⁴⁷ görülürler. En derin duyguların oluşmasına yol açar; mutluluk, haşyet ve korku uyandırır. Musiki kutsalla çok yakından bağlantılı görülür ve sadece kutsalı temsil etmez aynı zamanda onun oluşumuna yol açar.⁴⁸

Toplumlar tabular çığnendiğinde, ritüeller yerine getirilmediğinde ve diğer dinî taşkınlıklar yapıldığında gizli gücün onları doğüstü cezalandıracağı konusunda derin endişe yaşarlar.⁴⁹ Safiyanelik/kusursuzluk/günahlardan arınmışlık/ aklanmışlık (purity veya tövbe) kutsalı tanımlamada önemli rol oynayan faktörlerden biridir.⁵⁰

İtikat (çekirdek inançlar/kabuller): İtikat, bir dinde yer alan temel değerlerin bilişsel kabullerini ve onların kabul düzeylerini ifade eder. Dinin varlığı bu temel ön kabullere veya önermelere dayanır. Pek çok dinde yer alan ölümden sonra yaşamın devam edeceğini ifade eden ahiret inancı bu kabildendir. Hristiyanlıktaki teslis inancı da temel inançlardandır. İslam dini söz konusu olduğunda bunlardan ikisi epistemolojik aşkınlığı ifade eden *vahiy* (Allah'ın Hz. Muhammed'le özel bir iletişim yöntemiyle iletişim kurduğu inancı) ile ontolojik aşkınlığı ifade eden ahiret inancıdır. *Vahiy* olgusu doğasında hem Allah'ın varlığını hem O'nun dünya ile bağını hem de dolaylı olarak Hz. Muhammed'in O'nun tarafından bir aracı/elçi seçildiğini (ve dolayısıyla Kur'an'ın Allah'ın sözü olduğunu) doğrulama anlamına gelen temel bir kabuldür. *Vahiy* gerçekten çok temel bir 'geçit' noktasıdır. Ahiret inancı, ölümden sonra ebedi bir hayatın varlığını ve dünyada yapılan davranışların ahirette karşılık bulacağını ifade eden bir inançtır.

⁴⁵ Anthony Wallace, *Religion: An Anthropological View*.

⁴⁶ Mircea Eliade, *The Sacred and The Profane: The Nature of Religion*.

⁴⁷ Roy A. Rappaport, *Ritual and Religion in the Making of Humanity*.

⁴⁸ Candace S. Alcorta, "Adolescence, and Religion: An Evolutionary Perspective." In J. R. Liddle & T. K. Shackelford (eds.), *The Oxford Handbook of Evolutionary Psychology And Religion*.

⁴⁹ Pieter Geschiere, H.U.E. Thoden van Velzen & W. van Wetering, "The Great Father and the Danger—Religious Cults, Material Forces and Collective Fantasies in the World of the Surinamese Maroons."

⁵⁰ John A. Terrizzi & Natalie J. Shook, "An Evolutionary Evoked Disease-Avoidance Strategy." In J. R. Liddle & T. K. Shackelford (eds.), *The Oxford Handbook of Evolutionary Psychology And Religion*.

Dinî davranışlar ve ritüeller: Ritüeller, hem dünyevi yaşamda ve insanlarla ilişkilerde dinî prensiplere dikkat etmeyi hem de namaz gibi safi dinî ibadetleri (ritüelleri) yerine getirmeyi içerir. Dinî davranışlar ahlaki boyutla da ilgilidir. Dine uygun davranışlar dinî kabullerin meyveleridir. Din bu yolla hem Tanrı'yla olan ilişkiyi hem de insanlarla olan ilişkinin doğasını belirlemiş olmaktadır. Daha derinden düşünülürse sadece Tanrı'ya özgü kalan hiçbir ritüel olmaz. Bütün ritüellerin sosyal davranışsal sonuçları olur. Düzenli namaz kılmak ve oruç tutmak başlıca safi dinî ritüeller olarak gözükmekle birlikte içeriği ile kişinin dünyevi davranışlarını belirleyici bir niteliğe sahiptir. Benzer biçimde inanan biri dünyevi bir davranışını bir dinî ibadet niyetiyle yapabilir ve onu ibadete dönüştürebilir. Yine yapılan ortak dinî ritüeller toplumsal uyumun oluşmasına yol açabilir. Bu yolla insanlar arasında hayır konularında iş birlikleri kurulur.

Sosyal Aidiet (sosyal kimlik): Dindarlık başlangıcında bireysel deneyime bağlı olsa da temelde sosyal bir olgudur.⁵¹ Sosyal yapılar da tehditlere karşı dayanışma üzerinden beslenirler. Gruplardaki tehlikeli davranışlardan ancak grup organizasyonu yoluyla emin olunabilir. Dinler zamanla mensuplarının sayısı artınca bireyler için sosyal kimliğin kaynağını oluşturan sosyal gruplarda temsil edilmeye başlarlar. Genel dinî grupların içinde alt dinî gruplar da oluşur. İnsanlar alt gruplarda grup lideri olarak kabul edilen kişinin etrafında toplanarak onun düşünce ve deneyimlerinden ilham alarak yaşamlarını düzenlerler. İnananlar bu birlik ve sosyal kimlik algısıyla kendilerini farklı düzeylerde bir inanç toplumuna ait hissederler. Bu gruplar kişinin davranışları için baz alacağı referans grubunu oluşturur. Durkheim aynı dava ile ilgili paylaşılan ortak inançların dayanışma bakımından kan bağlarından daha önemli işleve sahip olduğunu belirtir.⁵²

Dinin en önemli faydasının dinin grup içi iş birliğini teşvik etmesinde ve kolektif iş birliği ile sorunları çözmesinde yattığı belirtilir.⁵³ Din bu faydayı dürüstlük ve güvenilir sosyal iletişimi teşvik etme yoluyla sağlar. Dinin ahlaki konuya yaptığı vurgu bireysel iyilik halinin önemini ve bireysel özgürlükleri azaltsa da grubun iyilik halini destekler.⁵⁴ Bireyin iyilik hali toplumsal iyilik haline endekslenir. Zira bireysel ve toplumdan bağımsız olan bireyin

⁵¹ Maryanski, "The Birth of the Gods."

⁵² akt. Ernest Wallwork, "Religion and Social Structure."

⁵³ Richard Sosis, "Religious Behaviors, Badges, and Bans: Signaling Theory and the Evolution of Religion."

⁵⁴ David S. Wilson, *Darwin's Cathedral: Evolution, Religion, and the Nature of Society*.

sistemden çaldığı ve topluluğu zayıflattığı⁵⁵ düşünülür. Bu yüzden de tabuların çiğnenmesine dindarlar sert tepki gösterirler.

Allah'a Bağlılık İlişkisi: Tüm dinlerin merkezinde Tanrı ya da onun işlevselliğinde kendisine odaklanılan aşkın ve yüce bir varlık söz konusudur. Allah İslam'da belki de tek merkezi bağlanma figürüdür. Zihindeki Tanrı temsili zor zamanlarda insanın sığındığı, yardım talep ettiği, yüceliğine güvenilen ve ondan cesaret alınan bir varlık olarak görülür. Korumasına, affına, merhametine güvenilir ve tevekkül edilir. Bu Tanrı algısı ampirik psikolojinin konusu olmamakla birlikte Jung⁵⁶ Tanrının inanç meselesi olmasının ötesinde kolektif bilinçaltı düzeyinde bir insan evrenseli ve gerçekliği olduğunu belirtir.

Psikolojik bakımdan bağlanma bir kişinin "bakıcı" olarak daha yüksek makamda gördüğü bir varlıkla (anne, baba, Tanrı vb.) olan duygusal bağına ifade etmektedir. Çocukların ailelerine bağlanma biçimlerinin kültürel olarak kendilerine miras kalan Tanrı gibi figürlere transfer edildiği belirtilmiştir.⁵⁷

Dinin alt boyutları birbiriyle yakından bağlantılıdır ve birlikte bir sosyal sistem oluşturmaktadırlar. Örneğin dinî davranış ve ritüeller toplumsal dayanışmayı ve ahlaki boyutu da içermektedir. Dinî ritüellere katılmak sosyal diğerkâmlığı besler.⁵⁸ Ritüelin grup işbirliği ve uyumu için etkili bir araç olduğu belirtilir.⁵⁹ Bireysel dinî davranışlar sosyal gözetime, denetime ve kontrole tabi tutulurlar. Dinlerin genişlemesi ritüeller ve kutsallık yoluyla oluşan din-ahlak birleşmesinin sonucudur.⁶⁰

Dindarlığı besleyen boyutlardan *bilişsel boyuta* göre kişiler tabiatta bir düzen ve mükemmellik görebilmekte ve bu gördüklerini bilişsel olarak aşkın bir varlığa atfedebilmektedir. *Duygusal bakımdan* ise doğanın ihtişamı karşısında yaşadıkları hayret ve ihtişam duygusu bir kutsallık ve ilahilik algısına ve onun önünde eğilmeye yol açmaktadır. Yine duygusal bakımdan doğanın yok ediciliği ve ölüm karşısında yaşanan kaygılar da kişilerde manevî duyguları beslemektedir. *Sosyal bakımdan* ortak dinî uygulama ve

⁵⁵ Michael Nicholas Stagnaro & David G. Rand, "The Coevolution of Religious Belief and Intuitive Cognitive Style via Individual-Level Selection." In J. R. Liddle & T. K. Shackelford (eds.), *The Oxford Handbook of Evolutionary Psychology And Religion*.

⁵⁶ Carl Gustav Jung, *The Archetypes and The Collective Unconscious*.

⁵⁷ Pehr Granqvist & Lee A. Kirkpatrick, "Religious Conversion and Perceived Childhood Attachment: A Meta-Analysis."

⁵⁸ Dimitris Xygalatas, Panagiotis Mitkidis, Ronald Fischer, Paul Reddish, Joshua Skewes, Armin W. Geertz, Joseph Bulbulia, "Extreme Rituals Promote Prosociality."

⁵⁹ Richard Sosis & Bradley J. Ruffle, "Religious Ritual and Cooperation: Testing For a Relationship on Israeli Religious and Secular Kibbutzim."

⁶⁰ John Teehan, "Religion and Morality."

inançlar sosyal bağları güçlendirdiği gibi, grup kimliğini oluşturmakta, grup üyeleri arasında da iş birliğini, denetimi ve dayanışmayı sağlamaktadır. Yine inanç toplumuna aidiyet yoluyla bireysel ve sosyal kimlik algısı oluşmaktadır. *Bağlanma bakımından* ebeveynle yaşanan bağlanma ilişkisi ilahi ilişkiye yansıtılmakta ve onu etkilemektedir. *Varoluşsal bakımdan* da dinin anlam ve amaç oluşturması, ölüm gibi krizlere karşı baş etme işlevine sahip olması onun olumlu katkıları olarak düşünülebilir.

Ok-Dinî Tutum Ölçeği hazırlanan yeni dindarlık maddeleri çerçevesinde aşağıdaki iki hipoteze dayalı olarak genişletilebilir. Çalışmanın hipotezleri şu şekilde belirlenmiştir.

- Ok-Dinî Tutum Ölçeğinin alt boyutlarını ölçen madde sayısı 2 maddeden 3 veya daha fazla maddeye çıkarılabilir.
- Ok-Dinî Tutum Ölçeğine topluluk aidiyeti, vahiy, ahiret inancı ve kutsallık gibi yeni boyutlar eklenebilir.

Yöntem

1. Katılımcılar ve Veri Toplama Süreci

Toplam 358 kişi araştırmaya katıldı. Bunlardan 91'i erkek (%25), 259'u (%72) kadın ve 8'si (%2) cinsiyetini belirtmemiştir. Katılımcıların yaşları açık uçlu değil, yaş grupları şeklinde sorulmuştur. Bu gruplar 17 veya altı, (1) 18-20, (2) 21-23, (3) 24-26, (4) 27-29, (5) 30-33, (6) 34-36, (7) 37-40, (8) 41-44 ve (9) 45 ve üstü şeklindedir. Katılımcıların yaş ortalaması 4. 92 (yaklaşık 29'lu yaşlar) olduğuna göre aşağı yukarı 28 yaş civarındadır ve çoğu (n=261) üniversite lisans öğrencisidir. Aşağıda yer alan ölçüm araçları bir anket haline getirilerek internet üzerinden çevirim içi kullanıma hazır hale getirildi. Çalışmaya İbn Haldun, Kastamonu, Konya Necmettin Erbakan üniversitelerinde farklı sosyal bilim alanlarında (psikoloji, ilahiyat vb.) öğrenim gören lisans ve lisan üstü öğrenciler ile onların yakınları katılmıştır.

2. Veri toplama araçları

Ok-Dinî Tutum Ölçeği: Ok-Dinî Tutum Ölçeği⁶¹ bu çalışmanın ilk halini oluşturmaktadır. Dinî tutum ölçeğinin 4 boyutla birlikte yapı ve içerik geçerliliği önceki çalışmada gösterilmişti. Dinî tutum ölçeği insanların dindarlıklarını onların dinin 4 boyutuna (düşünce, davranış, duygu ve Allah ile ilişki) yönelik tutumları üzerinden ölçmektedir. Ok-Dinî Tutum Ölçeği bu çalışmaya dahil edilmiştir. Böylece ölçeğin yeni halinin mevcut dinî tutum

⁶¹ Üzeyir Ok, "Dini Tutum Ölçeği."

ölçeği ile karşılaştırılması sonucu bir tür kriter geçerliliği sağlanmış olacaktır.

Ok-Dinî Tutum Ölçeği-Genişletilmiş Versiyon: Yukarıda belirtilen Ok-Dinî Tutum Ölçeğini geliştirmek için aşağıdaki seçilen alt boyutlar ve onlar için geliştirilen madde sayıları kullanılmıştır: dinî düşünce (7 madde), dinî duygu (9 madde), dinî davranış (7 madde), ritüel/ibadet (6 madde), Allah'la ilişkiler/bağlanma (7 madde), Müslüman topluluğa aidiyet duygusu (6 madde), kutsallık (13 madde), vahiy (6 madde), ahiret inancı (6 madde), ideoloji olarak din (7 madde) olmak üzere toplam 74 maddeden oluşmaktadır. 74 maddenin 66'sı yeni geliştirilmiştir. 8'i ise eski dinî tutum ölçeğine aittir. Maddelerin her biri Likert soru seçenekleri ile (Hiç katılmıyorum – Tamamına katılıyorum) ölçülmüştür. Bununla birlikte 3 sorunun doğası gereği cevaplama formatı değiştirilmiştir (bkz. Tablo 2). Maddeler oluşturulurken literatürde yer alan tartışmalar üzerinde düşünülmüş ve dindarlığın içeriği dikkate alınmıştır. Maddelerin seçiminde ve ifade edilmesinde alanında uzman başka bir akademisyenin geribildirimleri ile yer yer iyileştirmelere gidilmiştir.

3. Analiz

74 maddenin tamamı önce açımlayıcı faktör analizine tabi tutulmuştur. Maddelerin tamamı Principal Component Analysis Rotation yöntemlerinden Varimax yöntemiyle açımlayıcı faktör analizine tabi tutuldu. Açımlayıcı faktör analizi esnasında farklı rotasyon metotları (varimax, oblique vb.), bileşenler analizi (principle component analysis) ve temel eksen faktör analizi (principle axial factoring-paf) denenmiştir. İlk aşamada Eigenvalue'sü 1 ve üzerinde olan 11 faktör ortaya çıkmıştır. Ardından bütün faktörlere dolumu .30'dan düşük maddeler ile .40'ın üzerinde aynı anda birden çok faktöre dolan maddeler çıkarılınca (scree plot kriteri de dikkate alınarak) içerik bakımından homojen olarak adlandırılacak ayırt edilebilir faktör sayısı 6'ya düşmüştür. Burada ilk faktörlere dolan maddeler sayıca fazla olmuştur (1. faktör 25 madde; 2. Faktör 14 madde; 3. Faktör 12 madde; 4. Faktör 9 madde; 5. Faktör 8 madde; 6. Faktör 5 madde). Bir madde ise hiçbir faktöre .30 üzerinde dolmamıştır.

Sonuçta açımlayıcı faktör analizine madde analizi ve doğrulayıcı faktör analizi de dahil ederek aşağıdaki modelin en uygun model olduğu kanaatine varılmıştır. Bütün bunları yaparken içeriğin dindarlığı yansıtıp yansıtmadığı konusu ilahiyat bilgisi ve sosyal gözlemler ile de uyumlu tutulmaya çalışılmıştır.

İlgili faktörün içerik çeşitliliğinin fazla olmasına da dikkat edilerek bütün faktörlerin ampirik çalışmalarda kullanımını kolaylaştırmak amacıyla her bir faktöre dolan çoklu madde sayısı madde analizi (madde-toplam korelasyonu) ve doğrulayıcı faktör analizi yoluyla 4 maddeye indirilmiştir. Sadece ilk faktörde iki farklı tema (ahiret inancı ve vahiy inancı) bulunduğu için bu boyut 6 madde ile ölçülmüştür. Böylece analiz sonucu 73 olarak belirlenen madde sayısı 26'ya indirilmiştir. Sonuçta doğrulayıcı faktör analizi için gereken en az 3 madde kuralına uyulmuş ve madde sayısı hem makul hem de pratik bir seviyede tutulmuştur.

Bulgular

1. Yapı Geçerliliği

Açımlayıcı faktör analizi sonuçları aşağıda yer almaktadır. Tablo 2'de görüldüğü gibi dinî tutumu ölçmek için geliştirilen 73 madde etkileşimsel olarak yürütülen hem açımlayıcı (temel bileşenler) hem de doğrulayıcı faktör analizi sonucu parametrelerine en uygun biçimde 6 boyutta ve 26 maddede toplanmıştır. Bunlar kısaca *itikat*, *topluluk*, *bağlanma*, *kutsallar*, *deneyim* ve *pratik* olarak isimlendirilmiştir.

	Boyutlar						Ortak Varyans
	İtikat	Topluluk	Bağlanma	Kutsallık	Deneyim	Pratik	
1 Hz. Muhammed insanlığın kurtuluşu için gerçekten Allah tarafından O'nun dinini anlatmakla görevlendirilmiş biridir*	.77			.33			.88
2 Kur'an ayetlerinin mükemmel yüce bir varlığın sözü olma ihtimali nedir**	.77			.36			.81
3 Dünyada haksızlık yapanlar ahirette cezasını görecektir	.76		.36				.85
4 Öldükten sonra iyilerin cennete ve kötülerin cehenneme gittiği yeni bir yaşam başlar	.73						.81
5 Kur'an gerçekten kelimesi kelimesine Allah'ın orijinal sözleridir	.73			.36			.86

6 Sizce ölümden sonra yeni bir hayatın olma olasılığı nedir?	.67		.71
7 Kendimi içinde yaşadığım Müslüman toplulukla birlik ve bütünlük içinde hissediyorum	.84		.84
8 Kendimi içinde yaşadığım Müslüman topluluğa uzak hissediyorum (-)	.81		.75
9 İçinde yaşadığım Müslüman toplulukla benzer duygu ve değerleri paylaşıyorum	.78		.80
10 İçinde yaşadığım Müslüman dinî topluluğun bir üyesi olmaktan gurur duyuyorum	.73		.77
11 Allah'la aramızda mutluluk verici özel bir ilişki bağı vardır	.83		.85
12 Allah'ın (Tanrı'nın) bana çok yakın olduğunu hissediyorum	.32	.78	.87
13 Allah'ı en sadık ve en güvenilir dost olarak görürüm	.40	.76	.84
14 Zor zamanlarda Allah'ın (Tanrı'nın) bana yardım ettiğini düşünüyorum.	.35	.71	.82
(Aşağıdaki dinî emirleri yerine getirmemek ne düzeyde bir dinî ihlal sayılır?)	.32	.75	.77
15 Dinî yaşamı terk etmek***			
16 Alkol tüketmek	.34	.72	.86
17 Oruç tutmamak	.38	.71	.80
18 Evli olmadan cinsel ilişkide bulunmak (evli ya da bekar iki yetişkinin nikah olmadan kendi rızalarıyla cinsel ilişkide bulunması)	.41	.71	.83
19 Tarifi imkânsız mutluluk verici derin maneî duygu taşması yaşadığım anlar olur		.84	.80

20 Derinden büyük dinî coşkunkluk yaşadığım anlar olur				.77	.78
21 Ezan, dua veya ayet gibi dinî okumaları dinlediğimde duygulanırım	.31	.34	.56		.72
22 Bir fakire yardım ettiğimde içimde tarifi imkânsız derin bir mutluluk hissederim	.40		.45	-.30	.57
23 Son 1 yıldır ne sıklıkta namaz kılarırsınız?****				.69	.78
24 Benim yaşam tarzımı büyük oranda İslam'ın değerleri şekillendirir	.35	.36		.60	.81
25 Yaşantımın dinî değerlere uygun olup olmadığına dikkat ederim.	.44	.32		.57	.78
26 Davranışlarımı genel olarak dinî inancım ve değerlerim belirler	.44			.31	.53
Faktörlerin öz-değerleri (eigenvalues)	14.68	1.76	1.56	1.8	.91
Faktörlerin açıkladığı varyans (%)	56.47	6.76	6.00	4.14	3.48
Toplam açıklanan varyans yüzdesi				%80	

Tablo 2: Ok-Dinî Tutum Ölçeği-G'nin Açıklayıcı Faktör Analizi Sonucu

Not: İtalic olan maddeler eskiden kullanılan Ok-Dinî Tutum Ölçeğinin maddeleridir.

*Hiç Katılmıyorum; Az katılıyorum; Yarı yarıya katılıyorum; Çoğuna katılıyorum; Tamamına katılıyorum (aşağıda belirtilenler hariç diğer bütün maddeler aynıdır)

**Hiç ihtimal yok Az ihtimalle Yarı yarıya ihtimalle Büyük bir ihtimalle Kesinlikle

***Hiç ihlal sayılmaz; Küçük bir ihlaldir; Orta düzeyde bir ihlaldir; Büyük bir ihlaldir; Çok büyük bir ihlaldir

****Hiç (hiçbir zaman kılmam); Nadiren kılarım (5 vakit namazı çoğu kez kılmam); Bazen (5 vakitten bazen kılarım bazen kılmam); Çoğu kez kılarım (5 vakit kılarım ama nadiren aksamalar olabilir); Tamamen kılarım (neredeyse hiç aksatmadan 5 vakit düzenli namaz kılarım)

Faktör analizi gerçekleştirirken, verilerin uygunluğunu değerlendirmek için Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) örnekleme yeterliliği ölçütü hesaplandı. KMO

değeri .96 olarak bulundu ve bu, *mükemmel* bir örnekleme yeterliliği seviyesini göstermektedir (Kaiser, 1970). Bu, verilerin faktör analizi için uygun olduğunu ve değişkenler arasındaki korelasyonların yeterince güçlü olduğunu göstermektedir. Faktörlerin öz değerleri (eigenvalues) ve açıkladığı varyans yüzdeleri tabloda sunulmuştur.

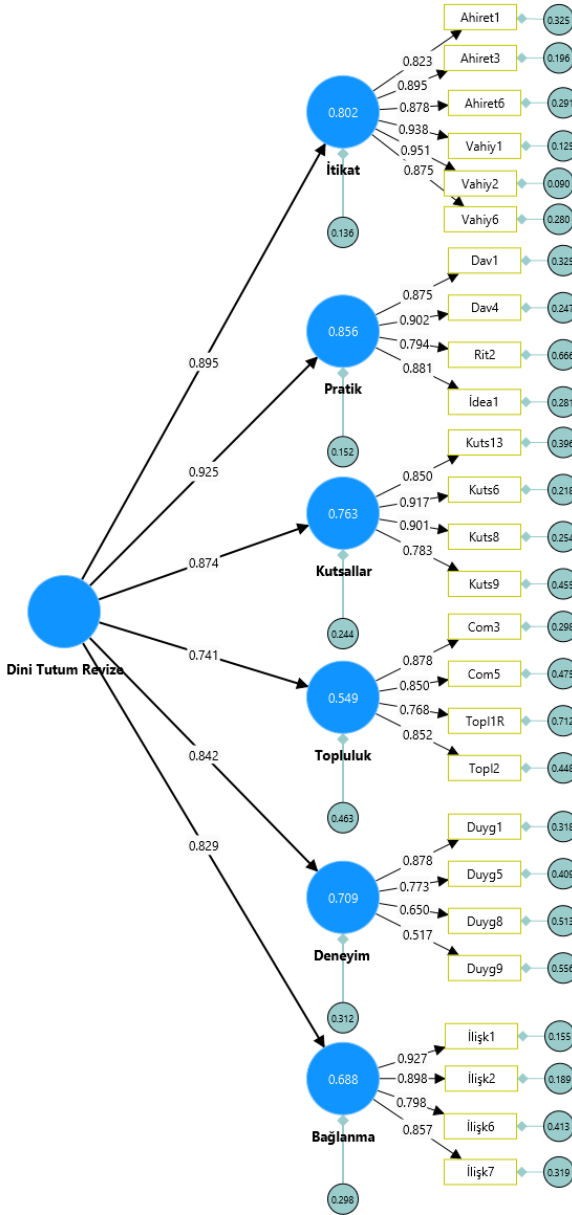
Her bir faktörün toplam varyansın % kaçını açıkladığı Tablo 2’de sunulmuştur. Bu faktörler dinî tutum gizil (latent) değişkeninin %80’ini açıklamaktadır. Seçilen maddeler arasında ters kodlanmış sadece bir madde (madde 8) bulunmaktadır. 8 Maddeden oluşan önceki dinî tutum ölçeğinden 5 madde bu çalışmada geliştirilen ölçekte de yer almıştır. Her bir faktöre dolan maddeler semantik içerik olarak birbiriyle uyumlu ve tutarlı görülmektedir. Faktörlere dolan maddelerin sistematik bir görüntü vermesi için madde sayılarının aynı ya da benzer olmasına önem verilmiştir. Bununla 5 faktöre dolan maddeler 4’er maddeden oluşmasına rağmen ilk faktörde yer alan maddelerin sayısı 6 olarak sabitlenmiştir. Bunun nedeni bu altı maddeden 3 madde temel inançlardan vahiy inancı ile ilgili diğer 3 madde ise ölümden sonra bir yaşamın varlığına yönelik olduğu (yani kendi içinde tutarlı bir içeriğe sahip olduğu için) içindir.

2. Doğrulayıcı faktör analizi

Ok-Dinî Tutum Ölçeği-G’nin (ODTÖ-G) model uyumunu test etmek için tutumun boyutları açımlayıcı faktör analizine de uygun olarak 6 faktör şeklinde belirlendi. Açımlayıcı faktör analizleri, güvenilirlik analizleri ve doğrulayıcı faktör analizleri 6 faktör çözümüne etkileşimsel olarak eş zamanlı ulaşıldı.

ODTÖ-G’nin model uyumunu test etmek için açımlayıcı faktör analizi sonucu belirlenen 6 faktör çözümlü bir model test edilmiştir. Yukarıda da belirtildiği gibi açımlayıcı faktör analizinde yer olan birkaç madde uyum endeksini yükseltmek ve alt boyutları sistematik biçimde 4 madde olacak biçimde ayarlamak için modelden çıkarılmıştır.

Sonuçlarda standardize olmuş katsayı (coefficient) kullanılmıştır. Tahmin (estimation) modeli ise en büyük olabilirlik (maximum likelihood) şeklinde kurulmuştur. Model tahmini sonuca elde edilen uyuşum istatistiklerine (goodness-of-fit statistics) bakılarak (hata katsayıları vb.) modelin iyileştirilmesi yapılmıştır. Aşağıda tabloda (Tablo 3) yer alan kesme noktaları (cut-off-points) dikkate alınacak olursa modelin *iyi* bir model olduğu görülecektir.

Şekil 1: Ok-Dinî Tutum Ölçeği-G maddelerinin doğrulayıcı faktör analizi sonuçları

Uyum İndeksleri	Değer	Kesme noktası değerleri (Hu ve Bentler, 1999)
χ^2/df	2.745	≤ 3
CFI	.944	≥ 0.95 iyi uyum (Bentler, 1992 ve Byrne, 2001'a göre 0.90)
TLI	.938	> 0.95 (Byrne, 2010'a göre 0.90)
RMSEA	.070	< 0.060 (0.080 Makul hata, Browne & Cudeck, 1993)
SRMR	.048	< 0.080

Tablo 3: Dinî tutum maddelerinin doğrulayıcı faktör analizi sonuçları uyum indeksleri

Alt boyutların kendi aralarındaki ve önceden geliştirilen Ok-Dinî Tutum Ölçeği boyutları ile korelasyonlarını içeren bilgiler Tablo 4'te yer almaktadır.

		Betimsel istatistik							
			İtikat	Topluluk	Bağlanma	Kutsallık	Deneyim	Uygulama	Dinî Tutum- G Toplam
Dinî Tutum- E Alt Ölçekleri	Ortalama	Standart sapma							
İtikat	.96	4.53	.95						
Topluluk	.90	3.34	1.11	.57*					
Bağlanma	.93	4.27	.97	.73*	.54*				
Kutsallık	.92	4.21	1.04	.78*	.60*	.61*			
Deneyim	.80	3.67	.80	.64*	.56*	.66*	.59*		
Pratikler	.92	3.74	1.08	.77*	.65*	.70*	.74*	.64*	
<i>Ok-Dinî Tutum-E Toplam</i>	.97	4.00	.84	.90*	.77*	.83*	.86*	.78*	.89*

Dinî Tutum- Alt Ölçekleri											
Biliş	.83	4.66	.81	.76*	.57*	.63*	.69*	.59*	.66*	.78*	
Duygu	.87	3.77	1.11	.66*	.64*	.67*	.69*	.84*	.73*	.83*	
Davranış	.90	3.78	1.09	.75*	.63*	.70*	.70*	.63*	.92*	.86*	
İlişki	.91	4.21	1.00	.72*	.54*	.98*	.60*	.65*	.69*	.82*	
<i>Ok-Dinî Tutum- Toplam</i>	.93	4.12	.87	.83*	.69*	.85*	.78*	.79*	.87*	.95*	

*p < .001

Tablo 4: Ok-Dinî Tutum Ölçeği-G ve Ok-Dinî Tutum Ölçeklerinin alt boyutlarının kendi aralarındaki korelasyonları

Betimsel Özellikler: Ok-Dinî Tutum Ölçeği-G ölçeklerinin tamamının madde-toplam iç tutarlılık (alfa) güvenilirlik düzeyleri .80'in üzerindedir. Bu bakımdan yüksek güvenilirliğe sahiptirler. ODTÖ-G ölçeğinin toplamının ortalaması bu örnekte 5 üzerinden 4.00 olarak belirlenmiştir. Alt ölçek ortalamaları en yüksekten en düşüğe doğru şu şekilde sıralanmaktadır: *İtikat, Bağlanma, Kutsallık, Pratikler, Deneyim ve Topluluk* şeklindedir. Önceki dinî tutum ölçeğinin biliş boyutunun iki maddesinden hiçbir maddesi ODTÖ-G'nin biliş boyutunda yer almamasına rağmen (ters kodlu olduğu için olabilir) her iki ölçeğin biliş boyutlarının ortalamalarının birbirine yakın olması, bilişsel yönün/itikadın katılımcılar yanında en önemli boyut olduğu düşüncesini ikinci kez doğrulamış olmaktadır. Bu durum *bağlanma/Allah*'la ilişki boyutları için de geçerlidir ve düşünsel yönden sonra en önemli ikinci alt boyutu oluşturmaktadır.

Korelasyonlar: ODTÖ-G'nin bütün alt ölçeklerin kendi aralarındaki korelasyonlar .54-.90 arasında olmak üzere yüksek korelasyona sahiptir. Bu durum açık bir şekilde alt ölçeklerin aynı olguyu ölçtükleri anlamına gelmektedir. Ölçeğin eski versiyonu ile ODTÖ-G arasındaki korelasyonun .95 olması da bu anlamda oldukça manidardır. Yani kriter geçerliliğinin bir göstergesi olarak Ok-Dinî Tutum Ölçeği aynı olguyu ölçecek biçimde genişletilebilmiş olduğu anlamına gelmektedir.

Sonuç ve Değerlendirme

Bu ampirik çalışmada dindarlığın farklı yönlerini ölçmek için geliştirilen 74 maddeye verilen cevaplardan dindarlığın 6 alt boyutu belirlenmiştir: *Bilişsel/inançsal*, *duygusal/deneyimsel*, *davranışsal/uygulama*, *ilişkisel/bağlanma*, *grup aidiyeti* ve *kutsallık/tabular*. Bunlardan özellikle bilişsel boyut sistemli biçimde Tanrı'nın insanla iletişimine (vahiy) ve ölümden sonra bir hayatın olduğuna inanma gibi iki çekirdek değeri içermektedir. Her bir boyut sistematik biçimde 4 madde ile ölçülmektedir. Her boyutu oluşturan maddelerin yüksek alfa katsayısı (güvenirlilik) 6 boyutun güvenirliliğini göstermiştir. Boyutların yapı geçerliliği ve kriter geçerliliği ilgili analizlerle gösterilmiştir. Mevcut haliyle tüm boyutlar dindarlığın %80 gibi yüksek bir oranını açıklamaktadır.

Bu kapsamlı şekliyle 26 maddelik Ok-Dinî Tutum-G ölçeği içerik bakımından uluslararası literatürde yer alan dindarlık boyutlarının çoğuyla doğrudan ya da dolaylı olarak ilintili gözükmektedir (karşılaştırma için bkz.).⁶² İlaveten, alt boyutlardan duygu veya deneyim boyutunun bireysel maneviyatı, bireysel otantik mistisizmi veya tasavvufi dindarlığı yordayabileceği öngörülmektedir.

Çalışmanın alana yeni önemli katkılarından birisi bilişsel boyutun ahiret inancı ve vahiy inancı ile içerik bakımından netleşmiş olması; diğeri ise kutsallık atfedilen tabulara uyma ile dinî sosyal kimliğin (grup aidiyetinin) ölçümlere dahil edilmesi olmuştur.

Alt boyutların bütüncül ve sistematik bir yorumundan yola çıkarak Müslümanları bu çalışmanın bulgularına göre şöyle tanımlamak mümkündür:

Müslümanlar, insanlarla bir peygamber (Hz. Muhammed) vasıtasıyla iletişim halinde olduğuna (*vahiy*) inandıkları yüce bir Allah'a bağlılıkları (*bağlanma*) çerçevesinde kendilerine dayanışma ve sosyal kimlik kaynağı olan bir topluluğa (*topluluk/ümmet*) mensup olarak, inançlarının dinî ve dünyevi gereklerini aşk ve şevkle (*deneyim/duygu*) uygulayan (*pratik/davranış*) kutsal kabul edilen değerlerin korunması gerektiğine inanan (*kutsallık/değerleri koruma*) bu değerlere sarılma düzeylerine bağlı olarak ölümden sonra var olduğuna inandıkları yaşamda (*ahiret*) olumlu veya olumsuz karşılık göreceklere inanan bir topluluktur.

⁶² Marie Cornwall, Stan L. Albrecht, Perry H. Cunningham & Brian L. Pitcher, "The Dimensions of Religiosity."

Bu topluluğun yaşama, evrene ve diğer insanlarla ilişkilerine adaptasyonu yukarıda belirtildiği gibi gerçekleşmektedir. Bu ölçüm aracında kişilerin bir Tanrı'ya ve Kur'an'a inanıp inanmadıkları doğrudan sorulmamıştır. Bununla birlikte bu inancın diğer boyutların ölçümünden (Allah'a bağlanma ve vahiy) net çıkarılabileceği açıktır. Diğer taraftan yukarıda tanımda yer alan "inançlarının dinî ve dünyevi gerekliliklerinin" ne olduğu da sorulmamıştır. Zira bu konudaki liste çok uzun olacağı gibi farklı yorumlara açık yönler de bulunacaktır. Dolayısıyla bu çalışmada Müslüman dindarlığının temel prensipleri ölçülmektedir denebilir.

Yukarıda yer alan dinin köklerine dair bilimsel açıklamaları ile dinî inanca dayalı açıklamaları (dinin belirli bir Tanrı tarafından gönderildiği, mesajın Tanrı'nın net sözlerini içerdiği ve sadece belirli bir dine inananların doğru yolda olduğu gibi inançlar) çelişkili görülebilir. Yani dinin kökleri ile ilgili görüşler İslam'daki geleneksel algılandığı haliyle *vahiy* inancıyla uyumlu görülmeyebilir. Zira vahiy kuramının en yaygın olanında din *Allah* tarafından kurulan bir sistem olarak algılanır. Ne var ki mevcut vahiy algısının probleminden uzak olmadığı belirtilmelidir. Örneğin vahyin muhtevasının *literal* olarak (sesiyle, tonlamasıyla, fiziki diğer özellikleriyle kelimesi kelimesine) Tanrı'ya ait olduğuna inanmak, Tanrı'nın *ilahi* kabul edilen özelliklerinin insani özelliklere ve kalıplara indirgenmesi (zira söz fiziksel ve ifade ediliş özellikleriyle insana özgüdür) anlamına gelecektir. Bu da onun bütün dünyevi olgularda aşkın olma ('*subhan*' ve '*muteal*') özelliği ile çelişmiş olacaktır.

Vahy'in anlaşılması ile ilgili toplumda daha az kabul görmüş ama bilimle dini sentezlemeye daha yatkın diğer akademik kuramlardan⁶³ yararlanılabilir. Vahyin bir inanç konusu olarak alternatif algısı şöyle olabilir: Vahiy, Hz. Muhammed'i kendisinin sözel muhtevasının oluşumunda ve onun bir sosyal reformcu olarak tarih sahnesine çıkışında onun, kendisini harekete geçiren güdünün kaynağı, yani onu "harekete geçiren güç" olarak algıladığı bir 'Allah/Tanrı'nın işte bu güdülemesi ve tarih sahnesine sürüşünün kendisidir.

Bu türden esnek bir vahiy algısının aşağıdaki gibi işlevsel çıkarımları olabilir:

⁶³ Mohammed Arkoun, "The Notion of Revelation: From Ahl Al-Kitāb to The Societies of the Book"; Fazlur Rahman, *İslam*; Nasr Hamid Abu Zaid, "Rethinking the Qur'an: Towards a Humanistic Hermeneutics."

(1) Bu algı dinî öğretinin yorumunu zenginleştirir, manevî yaşam dağarcığını artırarak sorunların üstesinden gelmede Müslümanlar için bir ferahlık oluşmasına yol açabilir.

(2) Aynı zamanda bu yaklaşım maneviyatın evrenselliğini belirli bir dinin ve öğretilerinin evrenselliği şeklinde değil, evrenselliğin (a) adına ne denirse densin ulvi/manevî/aşkın bir güç ve bir manevî *alan* deneyimleme ve (b) sosyal yapının iyileştirilmesine yönelik olarak zorluk yaşayan toplumlarda daima ortaya bir liderin çıkması şeklinde kültürler üstü algılanmasına yol açacaktır. Böylece kültürel ve yerel olanın ötesine evrensel bir boyuta geçilmiş olur. Tanrı da bütün bu sistemin ötesinde doğası onu algılayanın kapasitesine bağlı aşkın bir güç algısı olarak ortaya çıkar.

(3) Tanrı'yı bir dinin tekelinde ve tasvirinde olan bir olgu olarak görmek yerine bütün bu açıklamalarda yer alan fikirlerin ve algıların ötesinde ve onların oluşumuna sebep olan dinler, kültürler, insanlar ve hatta insani algılar üstü bir olgu olarak kurgulamak onlara yeni bir teolojik bakış açısı kazandırabilecektir. 'Tanrı' algısının da somutlaştırılmadığı ve antropomorfik hale getirilmediği takdirde ne kadar ruha yerleşik evrensel bir duygu olduğu görülür.

(4) Böyle bir esnek vahiy algısı aynı zamanda Müslümanlar arasında dinî değerlerin yaşanması gerektiği fikri (kuramı) ile uygulama arasındaki uçurum ve tutarsızlıkları da ortadan kalkacaktır. Örneğin böyle bir algı dinlerin yukarıdaki gibi bilimsel açıklamaları ile klasik vahiy yaklaşımı arasındaki uçurumu bertaraf etmiş olacaktır. Özellikle gençlerin bilimsel açıklamalarla kendi inançlarının telkinleri arasında çelişki yaşamaları veya iki yaklaşımı ayrı dünyalar olarak görüp içinde bölünme yaşamaları yerine yeni yaklaşımlarla bilimsel ve teolojik yaklaşımı yeni bir dinî epistemoloji ile sentezleme fırsatı yakalamış olacaklardır. Aksi takdirde kelimesi kelimesine yüce bir varlığın sözü ve normları olma özelliği ile insanları yüz yüze getirmek onlara kaldırmalarının güç olduğunu tarihin tekrar tekrar gösterdiği ağır bir sorumluluk yüklemeyi sürdürmek olacaktır.

Bu mülâhazalar Ok-Dinî Tutum Ölçeğinde yer alan Vahiyle ilgili (ilk faktöre dolan 3 madde) maddelerin nasıl değerlendirilmesi gerektiğini de belirleyecektir. Yani kişiler mevcut haliyle vahiyle ilgili maddeler yüksek düzeyde katıldıklarını dile getirdiklerinde sıkı muhafazakar olarak değerlendirilecek ama orta ya da daha az katılım düzeyi ise (kişi eğer tamamen din karşıtı ya da seküler değilse) bu esnek vahiy inancını benimsiyor oldukları şeklinde yorumlanacaktır.

Çalışmanın bazı sınırlılıkları arasında açımlayıcı faktör analizinde belki bazı alt boyutlardaki maddelerin diğer alt boyutlara aynı anda .40 üzerinde doluyor olması, örneklemin ağırlıklı olarak kadınlardan oluşması ve aynı örneklem üzerinden hem açımlayıcı hem de doğrulayıcı faktör analizinin yapılması sayılabilir.

Çalışmanın farklı örneklerde, hatta kültürün farklı olduğu ve nüfusunun çoğunluğunun Müslüman olduğu ülkelerde tekrar edilmelidir. Gelecekte yapılacak çalışmalar İslami mistisizm (sufilik) ölçümüne yoğunlaşabilir. Diğer taraftan burada ortaya çıkan dinî boyutların gelecekte bireysel farklılıklarla (kişilik vb.) bağlantısının incelenmesi yerinde olur. Ayrıca kümeleme (cluster) analizi yapılarak farklı dindarlık profillerinin araştırılması da mümkündür.

Çıkar Çatışması / Conflict of Interest:	Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir. / The author declared that there is no conflict of interest.
Finansal Destek / Grant Support:	Yazar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir. / The author declared that this study has received no financial support.
YZ Kullanım Beyanı / Declaration of AI use:	Yazar, bu çalışmayı oluştururken yapay zeka destekli teknolojileri kullanmadığını beyan etmiştir. / The author declared that no AI-assisted technologies were used in the creation of this article.

KAYNAKÇA

- Abu Zaid, Nasar H. *Rethinking the Qur'an: Towards a Humanistic Hermeneutics*. Neetherland: Humanistics University Press, 2004.
- Albayrak, Ahmet ve Emine Kurt. "Türkiye'de Din Psikolojisi Tezlerinde Dindarlık Ölçekleri: Bibliyografik Bir Araştırma (1997-2019)." *Bilimname* 40:4 (2019): 137-172.
- Alcorta, Candace. "Adolescence, and Religion: An Evolutionary Perspective." *The Oxford Handbook of Evolutionary Psychology and Religion*, ed. J. R. Liddle ve T. K. Shackelford içinde, 99-116. Oxford University Press, 2021.
- Allport, Gordon W. ve J. Michael Ross. "Personal Religious Orientation and Prejudice." *Journal of Personality and Social Psychology* 5:4 (1967): 432-443.
- Arkoun, Mohammed. "The Notion of Revelation: From Ahl al-kitâb to the Societies of the Book." *Die Welt des Islams* 28 (1988): 62-89.
- Arslan, Mustafa. "Popüler Dindarlık Ölçeğinin Geliştirilmesi: Geçerlilik ve Güvenilirlik Çalışması." *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 3:1 (2003): 97-116.

- Batson, C. Daniel ve Patricia A. Schoenrade. "Measuring Religion as Quest: 1) Validity Concerns." *Journal for the Scientific Study of Religion* 30 (1991): 416-429.
- Batson, C. Daniel, Patricia A. Schoenrade ve W. Larry Ventis. *Religion and the Individual: A Social-Psychological Perspective*. New York: Oxford University Press, 1993.
- Bentler, Peter M.. "On the Fit of Models to Covariances." *Psychological Bulletin* 88 (1992): 588- 606.
- Boivin, Michael J.. "Spiritual Well-Being Questionnaire (Moberg 1984)." *Measures of Religiosity*, ed. P. C. Hill ve R. W. Hood, içinde 375-381. Birmingham, Alabama: Religious Education Press, 1999.
- Browne, Michael W. ve Robert Cudeck. "Alternative Ways of Assessing Model Fit." *Testing Structural Equation Models*, ed. K. A. Bollen ve J. S. Long, içinde 136-162. Newbury Park, CA: Sage, 1993.
- Byrne, Barbara M. *Structural Equation Modeling with AMOS: Basic Concepts, Applications, and Programming*. New York: Routledge, 2010.
- Byrne, Barbara M. *Structural Equation Modeling with Amos: Basic Concepts, Applications, and Programming*. Lawrence Erlbaum Associates: Mahwah, NJ, 2001.
- Cornwall, Marie, Stan L. Albrecht, Perry H. Cunningham ve Brian L. Pitcher. "The Dimensions of Religiosity: A Conceptual Model with an Empirical Test." *Review of Religious Research* 27 (1986): 226-244.
- Duriez, Bart, Bart Soenens ve Dirk Hutsebaut. "Introducing the Shortened Post-Critical Belief Scale." *Personality & Individual Differences* 38 (2005): 851-857.
- Durkheim, Emile. Review Herbert Spencer—Ecclesiastical Institutions: Being Part VI of the Principles of Sociology, *Durkheim on Religion*, ed. W. S. F. Pickering, içinde 13–23. London: Routledge and Kegan Paul, 1886/1975.
- Durkheim, E. Introduction to the sociology of the family. *Emile Durkheim on Institutional Analysis*, ed. M. Traugott, içinde 205–228. Chicago: University of Chicago Press, 1888/1978.
- Durkheim, Emile. *Le Suicide: Étude de sociologie*. Paris: Felix Alcan, 1897.
- Durkheim, Emile. *The elementary forms of the religious life*. New York, NY: Free Press, 1995.
- Eliade, Mircea. *The Sacred and the Profane: The Nature of Religion*. New York, NY: Harcourt Brace Jovanovich, 1959.
- Fidan, Çiğdem. "Türkiye’de Geliştirilen Dindarlık Ölçekleri (1989-2015): Dindarlık Ölçme Çalışmaları Üzerine Değerlendirmeler." *Türk Din Psikolojisi Dergisi* 4 (2021): 101-118.
- Fowler, James W. *Stages of Faith: The Psychology of Human Development and the Quest for Meaning* (Pbk ed ed.): San Francisco: London: Harper & Row, 1995.

- Geschiere, Pieter, H.U.E. Thoden van Velzen ve W. van Wetering. "The Great Father and the Danger—Religious Cults, Material Forces and Collective Fantasies in the World of the Surinamese Maroons." *European Review of Latin American and Caribbean Studies* 51 (1991): 153–155.
- Glock, Charles Y. "On the Study of Religious Commitment." *Religious Education* 57 (1962): 98-110.
- Gorelik, Gregory. "The Evolution and Exploitation of Transcendence." *The Oxford Handbook of Evolutionary Psychology and Religion*, ed. J. R. Liddle & T. K. Shackelford, içinde 333-355. Oxford University Press, 2021.
- Granqvist, Pehr ve Lee A. Kirkpatrick. "Religious Conversion and Perceived Childhood Attachment: A Meta-Analysis." *International Journal for the Psychology of Religion* 14 (2004): 223–250.
- Güngör, Erol. *İslam Tasavvufunun Meseleleri*. İstanbul: Ötüken, 1989.
- Harlak, Hacer, Mehmet Eskin ve Fatma Demirkıran. "The Development and the Psychometric Investigation of the Muslim Religious Orientation Scale (MROS)." *International Journal of Psychology*, 43, (2008): 3-4.
- Hood Jr, Ralph W., Peter C. Hill ve Bernard Spilka *The Psychology of Religion: An Empirical Approach*. New York: Guilford Press, 2009.
- Hu, Li-tze ve Peter M. Bentler. "Cutoff Criteria for Fit Indexes in Covariance Structure Analysis: Conventional Criteria Versus New Alternatives." *Structural Equation Modeling* 6:1 (1999): 1–55.
- Hummer, Robert A., Richard G. Rogers, Charles B. Narn ve Christopher G. Ellison. "Religious Involvement and U.S. Adult Mortality." *Demography* 36 (1999): 273–285.
- Inzlicht, Michael, Ian McGregor, Jacob B. Hirsh ve Kyle Nash. "Neural Markers of Religious Conviction." *Psychological Science* 20 (2009): 385.
- James, W. *The Varieties of Religious Experience. A Study in Human Nature*. New York: The New American Library of World Literature, 1958.
- Jung, Carl Gustav. "The Archetypes and The Collective Unconscious." *Collected works of C. G. Jung* (Vol. 9, Part 1), çev. R. F. C. Hull, ed. H. Read, M. Fordham ve G. Adler, içinde. Princeton University Press, 1969.
- Jung, Carl Gustav. *The face to face interview in C.G. Jung speaking: Interviews and encounters*. Princeton: Bollingen Paperbacks, 1977.
- Karabağ, Rıza. "Bireysel ve Toplumsal Hayatta Dindarlık Ölçeği'nin Geliştirilmesi ve Psikometrik Özellikleri." *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 52 (2022): 79-106.
- Kardong, Kenneth V. "The Early Origin of Religion: Its Role as a Survival Kit." *The Oxford Handbook of Evolutionary Psychology and Religion*, ed. J. R. Liddle ve T. K. Shackelford, içinde 174-181. Oxford University Press, 2021.
- Kaya, Mevlüt. *Din Eğitiminde İletişim ve Dini Tutum*. Samsun: Etüt Yayınları, 1998.
- Kayıklık, Hasan. *Orta Yaş ve Yaşlılıkta Dinsel Eğilimler*. Adana: Baki Kitabevi 2003.
- King, Morton B. ve Richard A. Hunt. "Measuring the Religious Variable: National Replication." *Journal for the Scientific Study of Religion* 14 (1975): 13-22.

- Köktaş, E. Mehmet. *Türkiye’de Dinî Hayat*. İstanbul: İşaret Yayınları, 1993.
- Kula, Naci. *Kimlik ve Din (Ergenler Üzerine Bir Araştırma)*. İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2001.
- Lewis, Christopher Alan, Leslie J. Francis ve Shirley Kerr., Reliability and validity of a short scale of Attitude Toward Christianity among 12–19-year-olds in South Africa. *IFE Psychologia* 11:1 (2003): 147-152.
- Liddle, James R. ve Todd K. Shackelford. “An Introduction to Evolutionary Perspectives on Religion.” *The Oxford Handbook of Evolutionary Psychology and Religion*, ed. J. R. Liddle ve T. K. Shackelford, içinde 1-17. Oxford University Press, 2021.
- Marsh, Herbert W., Kit-Tai Hau, John R. Balla ve David Grayson. “Is More Ever Too Much? The Number of Indicators per Factor in Confirmatory Factor Analysis.” *Multivariate Behavioral Research* 33:2 (1998): 181–220. https://doi.org/10.1207/s15327906mbr3302_1
- Maryanski, Alexandra. “The Birth of The Gods: Robertson Smith and Durkheim’s Turn to Religion as The Basis of Social Integration.” *Sociological Theory* 32:4 (2014): 352-376.
- Matthews, Dale A., Michael E. McCullough, David B. Larson, Harold G. Koenig, James P. Swyers ve Mary Greenwold Milano. “Religious Commitment and Health Status.” *Archives of Family Medicine* 7 (1998): 118–124.
- Ok, Üzeyir. *İnanç Psikolojisi: Hayatı Anlamlandırma Biçiminin Yaşam Boyu Gelişimi*. Ankara: Ankara Okulu, 2007.
- Ok, Üzeyir. “Dini Şemalar Ölçeğinden İnanç veya Dünya Görüşü Şemaları Ölçeğine.” *Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 35:2 (2009): 149-155.
- Ok, Üzeyir. “Dini Tutum Ölçeği: Ölçek Geliştirme ve Geçerlik Çalışması.” *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi* 8:2 (2011): 528-549.
- Ok, Üzeyir. “Biyografik Anlatıya Dayalı İnanç Gelişim Biçimleri ve Nicel Ölçümler.” *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12:2 (2012): 121-155
- Ok, Üzeyir. “The Ok-Religious Attitude Scale (Islam): Introducing an Instrument Originated in Turkish for International Use.” *Journal of Beliefs and Values* 37:1 (2016): 55-67. Doi: 10.1080/13617672.2016.1141529
- Ok, Üzeyir. “İnanç Gelişimi Kuramı: Bilişsel Gelişime İçerik Boyutu Eklemek Mümkün mü?” *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26 :2 (2021): 27-45
- Onay, Ahmet. “Dindarlık Ölçme Çalışmaları: Dindarlık Ölçümünde Üç Farklı Yaklaşım ve Ölçmenin Esasları.” *İslami Araştırmalar Dergisi* 14:3 (2001): 439-449.
- Rahman, Fazlur. *İslam*. Çev. Mehmet Dağ ve Mehmet Aydın. Ankara: Selçuk, 1982.
- Rappaport, R. A. *Ritual and religion in the making of humanity*. London, UK: Cambridge University Press, 1999.

- Reville, Albert. *Les religions Des Peuples Non-civilisés*. Paris: Librairie Fischbacher, 1883.
- Robertson Smith, W.. *Lectures on the Religion of the Semites: First Series. The Fundamental Institutions*. New York: A. Appleton and Company, 1889.
- Robertson Smith, W. *Lectures on the Religion of the Semites: First series. The fundamental institutions*. London: Adam and Charles Black, 1894.
- Rossano, Matt J. ve Benjamin Vandewalle. "Belief, Ritual, and The Evolution of Religion." *The Oxford Handbook of Evolutionary Psychology and Religion*, ed. J. R. Liddle ve T. K. Shackelford, içinde 83-98. Oxford University Press, 2021.
- Saroglou, Vassilis ve Jean- Marie Jaspard. "Personality and Religion. *Archive for the Psychology of Religion*." *Archiv fur Religionspsychologie* 23 (2000): 41-70.
- Saucier, Gerard ve Lewis. R. Goldberg. "What is beyond the Big Five?" *Journal of Personality* 66 (1998): 495-524.
- Seyhan, Yaşar Beyazıt. "Dinî Şuur Ölçeği: Geçerlilik ve Güvenilirlik Çalışması." *EKEV Akademi Dergisi* 19:61 (2015): 377-392.
- Sosis, Richard. "Religious Behaviors, Badges, and Bans: Signaling Theory and The Evolution of Religion." *Where God and science meet: How brain and evolutionary studies alter our understanding of religion, Vol. 1. Evolution, genes, and the religious brain*, ed. P. McNamara, içinde 61-86. Westport, CT: Praeger Publishers, 2006.
- Sosis, Richard. "The Adaptationist-Byproduct Debate on The Evolution of Religion: Five Misunderstandings of The Adaptationist Program." *Journal of Cognition and Culture* 9 (2009): 315-332.
- Sosis, Richard ve Bradley Ruffle. "Religious Ritual and Cooperation: Testing for a Relationship Oon Israeli Religious and Secular Kibbutzim." *Current Anthropology* 44 (2003): 713-722.
- Stagnaro, Michael Nicholas ve David G. Rand. "The Coevolution of Religious Belief and Intutive Cognitive Style Via Individual-Level Selection." *The Oxford Handbook of Evolutionary Psychology and Religion*, ed. J. R. Liddle & T. K. Shackelford, içinde 153-173. Oxford University Press, 2021.
- Taş, Kemaleddin. "Dindarlığın Kriterleri Üzerine Tipolojik Bir Araştırma." *Dindarlığın Sosyo-Psikolojisi* ed. Ünver Günay ve Celaledin Çelik, içinde 175-206. Adana: Karahan Kitabevi, 2006.
- Teehan, John. "Religion and Morality: The Evolution of The Cognitive Nexus." *The Oxford Handbook of Evolutionary Psychology and Religion*, ed. J. R. Liddle ve T. K. Shackelford, içinde 117-134. Oxford University Press, 2021.
- Terrizzi Jr, John A., Shook ve Natalie J. Shook. "An Evolutionary Evoked Disease-Avoidance Strategy." *The Oxford Handbook of Evolutionary Psychology and Religion*, ed J. R. Liddle ve T. K. Shackelford, içinde 198-212. Oxford University Press, 2021.

- Uysal, Veysel. "İslami Dindarlık Ölçeği Üzerine Bir Pilot çalışma." *İslami Araştırma Dergisi* 8:3-4 (1995): 263-271.
- Wallace, Anthony F. C. *Religion: An Anthropological View*. New York, NY: Random House, 1966.
- Wallwork, Ernest. "Religion and Social Structure in The Division of Labor." *American Anthropologist* 86:1 (1984): 43-64. doi:10.1525/aa.1984.86.1.02a00040
- Wilson, David S. *Darwin's Cathedral: Evolution, Religion, and The Nature of Society*. Chicago, IL: Chicago University Press, 2002.
- Xygalatas, D. Dimitris, Panagiotis Mitkidis, Ronald Fischer, Paul Reddish, Joshua Skewes, Armin W. Geertz ve Joseph Bulbulia. "Extreme Rituals Promote Prosociality." *Psychological Science* 24:8 (2013): 1602-1605.
- Yıldız, Murat. *Ölüm Kaygısı ve Dindarlık*. İzmir: İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, 2006.
- Zinnbauer, Brian J., Kenneth I. Pargament, Brenda Cole, Mark S. Rye, Eric M. Butter, Timothy G. Belavich, Katleen Hipp, Allie B. Scott, Jill L. Kadar. "Religion and Spirituality: Unfuzzifying the Fuzzy." *Journal for the Scientific Study of Religion* 36:4 (1997): 549-564.

Ek/Appendix: English Version of Extended “Ok-Religious Attitude Scale-Islam-E”

Creed (Core Convictions)

Hız. Muhammed is truly appointed by Allah to convey His religion for the salvation of humanity.*

What is the likelihood that the verses of the Quran are the words of a perfect and supreme being?

Those who commit injustice in this world will be punished in the hereafter.

After death, a new life begins where the good enter paradise and the wicked go to hell.

The Quran is indeed the original words of Allah, word for word.

What do you think is the likelihood of a new life after death?***

Community Identification

I feel a sense of unity and cohesion with the Muslim community I live in.

I feel distant from the Muslim community I live in (-)

I share similar emotions and values with the Muslim community I live in.

I am proud to be a member of the Muslim religious community I live in.

Attachment to Allah (God-Relationship)

There is a joyous special bond of relationship between Allah and me.

I feel that Allah (God) is very close to me.

I see Allah as the most loyal and trustworthy friend.

I believe that Allah (God) helps me in difficult times.

Sacred (Observing Taboos) (To what extent it should be considered a religious breach when the following religious commandments are not fulfilled?)

Abandoning religious life***

Consuming alcohol

Abstaining fasting Ramadan

Engaging in sexual relations without being married (consensual sexual relations between two adults without a marriage contract)

Experience (Feelings)

There are moments when I experience an indescribable, deeply spiritual joy.

There are moments when I experience profound religious ecstasy.

I am moved when I hear religious recitations such as the call to prayer, prayers, or verses.

I feel indescribable deep happiness when I help a poor person.

Practice (Behaviour)

How often have you observed 5 obligatory prayers on a daily basis in the last one year****

My way of life is largely shaped by the values of Islam.

I pay attention to whether my life aligns with religious values.

My behaviour is generally determined by my religious beliefs and values.

Notes: (italicized items refer to items that were selected from the previous version of the religious attitude scale)

*The options are: not at all agree, slightly agree, moderately agree, agree most, agree completely (all options are the same if not stated otherwise)

**No likelihood at all, slight likelihood, moderate likelihood, high likelihood, absolute certainty

*** not at all breach, slight breach, moderate breach, excessive breach, very excessive breach

**** Never (I never observe daily prayers), rarely (I often do not observe daily prayers), sometimes (I sometimes observe daily prayers and do not some other times), mostly (I mostly observe daily prayers but rarely do not), always (I regularly observe daily prayers almost with no cancellation).